

Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen te Brussel in de negentiende eeuw*

M. DE METSENAERE en E. WITTE

1 Inleiding

Tussen het einde van de achttiende en het midden van de twintigste eeuw deed zich in de Vlaams-Brabantse stad Brussel een ingrijpend taalverschuivingsproces voor: via tweetaligheid werd het Nederlandse taalgebruik er geleidelijk aan verdrongen door het gebruik van het Frans. Dit taalassimilatieproces genereerde bij de Vlamingen verschillende taaitypes: Vlamingen die zowel in de huiselijke kring als bij formele contacten het Nederlands bleven hanteren; Vlamingen die het gebruik van een Vlaams dialect beperkten tot de huiselijke kring en daarbuiten Frans spraken; Vlamingen die zich, bewust of onbewust, van hun Vlaamse wortels wensten te ontdoen en zich op alle terreinen als Franstaligen profileerden. Voor Vlamingen te Brussel was het gebruik van het Nederlands dus de etnische identificatiefactor bij uitstek. Peilen naar de oorzaken van taalverlies of taalbehoud is bijgevolg niet alleen een linguïstische aangelegenheid, maar heeft integendeel betrekking op een bijzonder complex sociaal proces.

Twaalf jaar geleden lag dit boeiende onderzoeksterrein nog volkomen braak. Vanuit de afdeling contemporaine geschiedenis van de Vrije Universiteit van Brussel werd toen het initiatief genomen om het fenomeen met behulp van verschillende disciplines te bestuderen. Er resulteerde een actief 'Centrum voor interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse taaitoestand' uit, dat momenteel reeds 13 afleveringen van een eigen tijdschrift *Taal en sociale integratie* heeft gepubliceerd (ca. 4500 blz.), internationale colloquia inrichtte en verschillende syntheses opstelde ten behoeve van internationale studiereeksen¹. De historici van het Centrum legden zich in de allereerste plaats toe op de studie van de negentiende eeuw. Toen werd immers de meest spectaculaire fase van het verschuivingsproces ingezet. Het onderzoek is nu voldoende ver gevorderd om er hier enkele hoofdlijnen van te kunnen geven.

De problemen die in de volgende paragrafen aan bod komen, kunnen rond vier hoofdthema's gegroepeerd worden. Vooreerst wordt het fenomeen kwantitatief benaderd en wordt het resultaat weergegeven van de zeer moeizaam tot stand gebrachte reconstructie van het taalverschuivingsproces. De ruimtelijke projectie van deze linguïstische tegenstellingen sluit daar overigens nauw bij aan. In de daarop volgende

* Dit is de uitgewerkte versie van E. Witte en M. de Metsenaere, 'The Flemings in Brussels', in: M. Engman, ed., *Non-Dominant Ethnic Groups in Europe (1850-1940)* (Londen, ter perse). M. de Metsenaere stelde de paragrafen 2, 3, 4 en 5 op; E. Witte 1, 6, 7 en 8.

¹ Voor een overzicht van de activiteiten van dit onderzoekscentrum, zie E. Witte, 'Het VUB-Centrum voor interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse taaitoestand', *Nieuw tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel* (1988) i, 7-16.

paragrafen wordt aangeknoopt bij modellen die de sociale integratie en de sociale mobiliteit centraal stellen. Het statusgebonden karakter van het taalgebruik wijst immers in die richting. Het Frans verwierf in Brussel de status van de hoge taalvariëteit, het Nederlands verwerd tot lage taalvariëteit. Wie zich met de elite wenste te associëren sprak dus Frans; voor groepen met sociale aspiraties kon het gebruik van het Nederlands alleen maar betekenen dat ze zich het cultuurpatroon van de referentiegroep onvoldoende eigen hadden gemaakt. Status- en positieverbetering waren onlosmakelijk verbonden met de taalbeheersing van het Frans. Voor de immigrant uit Vlaanderen gold dit in nog sterkere mate: het zich eigen maken van het Frans was een belangrijk onderdeel van zijn algeheel integratieproces. Opwaartse sociale mobiliteit, sociale integratie, migratie en verfransing kunnen in Brussel dus niet los van elkaar behandeld worden. Naar de rol van de belangrijkste externe sociale structuren, zoals het gezin, de woonomgeving, het werkmilieu, het onderwijs, de kerk, de sociaal-culturele organisaties, etc. wordt vervolgens gepeild. Ook over de mate waarin deze sociale structuren instrumenten zijn van taalbehoud of taalverlies, krijgen we stilaan een duidelijker beeld. De cultureel- en maatschappelijk-politieke organisaties vormen uiteraard ook de verbinding met het vierde centrale thema: de politieke invalshoek. Aangezien de taalpolitieke besluitvorming zich op twee niveaus afspeelde — een landelijk en een lokaal — komen beide onderdelen aan bod: bij de analyse van de politieke onmachtspatie van de Vlamingen te Brussel wordt de invloed van de nationale politieke elite geenszins uit het oog verloren.

Vooraleer de uiteenzetting van deze deelaspecten aan te vatten, is het noodzakelijk even uit te weiden over een essentieel contextgegeven dat het linguïstische proces sterk beïnvloed heeft, namelijk het hoofdstedelijke karakter van Brussel. Gelegen in het midden van Midden-België en via een stervormig wegennet verbonden met andere grote en middelgrote steden, was de stad van oudsher een geografisch centrum. Al in de middeleeuwen had ze die functie vervuld en zowel tijdens de Oostenrijkse heerschappij als tijdens de hereniging met Noord-Nederland (1815-1830) had Brussel als een soort tweede hoofdstad gefungeerd. De eersterangsrol die ze in de verschillende fasen van de Belgische revolutie van 1830 speelde, leidde tot de onmiddellijke en officiële erkenning als hoofdstad van het nieuwe koninkrijk. Dit België telde, zoals bekend, zowel Nederlandssprekende Vlaamse als Franssprekende Waalse provincies en de hoofdstad lag in het Nederlandstalige arrondissement van de provincie Brabant, niet ver van de taalgrens.

De nieuwe machthebbers van 1830 voerden een doelbewuste politiek van centrumvorming, toegespitst op Brussel². Via verschillende politieke netwerken (het koninklijk hof, het parlement, de ministeriële kabinetten, de topadministratie en de hoge magistratuur) ontstond er een politieke elite die naar een gecentraliseerde eenheidsstaat streefde, geleid vanuit Brussel. Tegelijkertijd groeide de stad ook uit tot het

2 E. Witte, 'Centrumvorming in België. De rol van Brussel tijdens de stichtingsfase van de Belgische staat (1830-1840)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CI (1986) iv, 601-629.

centrum van het industrieel-financieel kapitalisme en ontwikkelde er zich een belangrijke financiële elite die een grote cohesie vertoonde met de politieke elite. Vanuit de hoofdstad werd tevens het nationale eenheidsbesef en het unificerende cultuurpatroon uitgedragen. Om een organische natie te vormen werd ook de taalpolitiek ingeschakeld. Ondanks het feit dat de Nederlandssprekenden de meerderheid vormden, werd de Belgische staat officieel eentalig Frans. De liberale elite, die de revolutie van 1830 tot stand had gebracht, was Franstalig en wenste haar nog zwakke burgerlijke machtspositie te versterken door het cultuurpatroon van de adel, inclusief het taalgebruik, over te nemen. Vanuit de hoofdstad werd zelfs een zeer nadrukkelijke verfransingspolitiek gevoerd. Brussel vormde daarvoor een uitstekende voedingsbodem. Restanten van een Franstalige adel waren er op het einde van de achttiende eeuw nog in ruime mate aanwezig. De Franse overheersing had voor een sterke invloed van Franse intellectuelen en voor de vorming van een Fransgezinde lokale elite gezorgd. De promotie van het Frans tot enige officiële taal gedurende de Franse overheersing (1795-1814) had de tegenstelling overigens nog verscherpt. Willem I had dit proces tijdens zijn regeringsperiode (1815-1830) nauwelijks kunnen afremmen. Al wie in Brussel actief was in de politiek, het financiewezen, de zakenwereld, de administratie, het gerecht, het onderwijs, de pers en het culturele leven gebruikte dus het Frans als cultuur- en omgangstaal. Slechts Vlamingen die het Frans beheersten, konden doordringen tot de Brusselse 'society'.

De hoofdstedelijke functie van Brussel had ook op demografisch vlak repercussies. Tengevolge van de centrumvorming vond er een enorme toename van het inwonersaantal van de stad en van haar randgemeenten plaats. Uit de in bijlage opgenomen tabel³ blijkt dat geen enkele van de andere Belgische steden in de loop van de negentiende eeuw een dergelijke demografische explosie kende, terwijl de snelle ontwikkeling van de voorsteden een even opmerkelijk fenomeen is. In het eerste decennium na de revolutie verviervoudigde de bevolking van de randgemeenten zich reeds. Een achttal gemeenten evolueerde van kleine dorpskernen naar volwaardige voorsteden en vormde de eerste verstedelijkte zone, terwijl zich na 1860 de verdere omsingeling van Brussel door een tweede en een derde gordel voorsteden voltrok. De aangroei breidde zich eerst rond de noord-zuid-as uit, om vervolgens in noordwestelijke en oostelijke richting te gaan en zich tussen 1900 en 1920 te verplaatsen naar het oosten en het westen.

Deze demografische explosie was ontegensprekelijk het gevolg van de immigratie vanuit de andere Belgische arrondissementen. Doorgaans bedroeg het migratiesaldo in de natuurlijke aangroei zelfs meer dan 80%. Tot de eeuwwisseling noteert men een gestage toename van de migratie voor de stad Brussel, die te verklaren valt door de plattelandsvlucht en de aantrekkingskracht van de hoofdstedelijke activiteiten. De uitwijking naar de randgemeenten had met andere factoren te maken. Zo ontwikkelde zich reeds vóór 1850 in de bovenstad een eiland van gefortuneerden, omdat men er

3 Y. Leblicq, M. de Metsenaere, 'La croissance', in: J. Stengers, ed., *Bruxelles, croissance d'une capitale* (Antwerpen, 1979) 174-177.

beschermd was tegen het regelmatig buiten de oevers treden van de Zenne. In de benedenstad, waar de middenklasse en de arbeiders gehuisvest waren, heerste daarentegen een ongezonde atmosfeer die aanleiding gaf tot epidemieën. Wegens de saneringswerken die tussen 1860 en 1870 uitgevoerd werden, verdwenen de gegoeden meer en meer uit het centrum, terwijl ook de arbeidersklasse dit stadsdeel ontvluchtte en naar de randgemeenten uitweek. De woonfunctie werd dus naar de voorsteden verplaatst en het centrum werd rond de eeuwwisseling omgebouwd tot het knooppunt van handel en industrie. Grote, homogene arbeiderswijken telde men niet langer meer in de hoofdstad, terwijl ook de randgemeenten een zeer gedifferentieerde sociale structuur kenden: sommige waren burgerlijk-residentieel, andere hadden hoofdzakelijk een arbeiderskarakter⁴.

Analyseert men de evolutie van de socio-professionele structuur van de hoofdstad dan blijkt deze eveneens in zeer sterke mate in het verlengde te liggen van de centrumfunctie. Uit de in bijlage verstrekte cijfergegevens⁵ leidt men af dat de groeisectoren duidelijk diegene waren die direct verband hielden met de hoofdstedelijke activiteiten. Dat Brussel een belangrijk handelscentrum was geworden, leest men ook moeiteloos uit de cijfers af: in de tweede helft van de eeuw bereikte de commerciële sector een groeiritme dat vijfmaal hoger lag dan dat van de bevolking. Een spectaculaire aanwas kenden ook de bouw- en de vervoersector. De demografische groei veroorzaakte bovendien een snelle vermenigvuldiging van kleine bedrijven die werkten voor de voorziening van de massaal toegestroomde arbeiders, bedienden, ambtenaren en koopkrachtige burgers. Brussel werd het centrum van de fabricage en de verkoop van courante verbruiksgoederen en luxe-artikelen. Er had een niet te ontkennen stijging plaats van de vrije beroepen, de ambtenaren en de bedienden. Bijzonder betekenisvol is ook het zeer grote aantal dienstboden en huishoudelijk personeel dat door de gefortuneerde families aangetrokken werd.

Kende de tertiaire sector in het algemeen een zeer duidelijke aanwas, de secundaire sector daarentegen ontwikkelde zich praktisch niet. Niet alleen had er een zeer trage groei plaats van de industriearbeiders, maar de textielarbeiders en dagloners die aanvankelijk een vrij uitgebreide groep vormden, verdwenen in de loop van de negentiende eeuw haast volledig van het toneel. Van grootnijverheid was dus nauwelijks sprake. Wel van omvangrijke groepen kleine ambachtelijke patroons, kleine zelfstandigen en kleine handelaars. De snelle toename van deze groepen, gecombineerd met de uitbreiding van gekwalificeerde arbeiders, tewerkgesteld in de luxe- en precisienijverheid, en van de gegoede klasse had tot gevolg dat de sociale polarisatie tegen het einde van de eeuw afnam. Op de politieke en mentale geschiedenis van de stad oefende deze sociale evolutie een diepgaande invloed uit. Voor de linguïstische evolutie is dit gegeven trouwens even belangrijk.

4 Y. Leblicq, 'L'urbanisme', *Ibidem*, 149-156.

5 J. de Belder, 'Structures socio-professionnelles', *Ibidem*, 227-234.

2 *Linguïstische aspecten*

Het benaderen van de Vlamingen als etnische groep wordt zeer bemoeilijkt door een gebrek aan kwantitatieve informatie. Niet alleen is het beschikbare cijfermateriaal beperkt tot de officiële talentellingen, maar bovendien dienen deze cijfers met veel omzichtigheid geïnterpreteerd te worden⁶. Deze tellingen zijn vanaf 1846 tot 1947 met een tienjaarlijks interval in geheel België georganiseerd en hieraan gingen vooraf een proeftelling te Brussel-stad (1842) en te St.-Jans Molenbeek (1845). Het voorbehoud geldt vooreerst de gestelde taalvragen: in 1842 en 1846 vroeg men naar de 'meest gesproken taal', waardoor de keuze volledig werd overgelaten aan de interpretatie van de ondervraagde en werd voorbijgegaan aan de linguïstische eigenheid van Brussel. Door geen rekening te houden met twee- of meertaligen creëerde men bovendien ruimte voor manipulatie van de antwoorden door de tellingsagent. Deze — vaak Franstalige — politieagent of bediende kon via zijn linguïstische vooringenomenheid immers de antwoorden van taaltwijfelaars beïnvloeden en vervalsen. Bij de niet-geletterde bevolking—meestal Vlamingen—had hij alle speelruimte om de bulletins naar eigen goeddunken in te vullen⁷. Vanaf 1866 besloot men te vragen naar de talenkennis van de bevolking en werden de categorieën twee- en meertaligen geïntroduceerd. Hiermee werd pas volop gelegenheid geboden voor manipulatie: vaak volstond een summiere kennis van het Frans om bij de tweetaligen te belanden. Vanaf 1900 werden zelfs alle personen met een beroep dat een zekere kennis van het Frans veronderstelde, automatisch bij de tweetaligen ingedeeld. Een Vlaams-vijandig politiek klimaat en de politieke consequenties van de resultaten bemoeilijkten uiteraard het 'oprecht' beantwoorden van de taalvragen⁸. Sinds 1910 ten slotte werden de categorieën 'meest gesproken taal' en 'twee- en meertaligen' gecombineerd.

De interpretatie en onderlinge vergelijkbaarheid van de tellingen wordt eveneens bemoeilijkt door de gehanteerde categorieën: kleine kinderen en doofstommen werden nu eens bij de taalgroep der ouders geteld, dan weer als een aparte groep beschouwd. Op deze wijze dient steeds rekening te worden gehouden met een interpretatiemarge van 5%. De resultaten van de tellingen (zie tabel in bijlage)⁹ dienen dan ook veeleer als een trend en niet als een exacte weergave van de taalevolutie te worden geïnterpreteerd. Toch tonen ze aan dat de meestal Nederlandstaligen van een duidelijke meerderheidspositie vertrokken in het midden van de negentiende eeuw (ongeveer 60% der ondervraagden). Anderzijds onderlijnt de ongeveer 38% meestal Franstaligen de linguïstische eigenheid van de hoofdstad: in andere Vlaamse steden

6 E. Gubin, 'La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques'. *Taal en sociale integratie*, I (1978) 33-79.

7 M. de Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur? De 19de-eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultante van geo-demografische en sociale processen* (Brussel, 1988).

8 L. Sieben, 'De talentelling van 1920. De waarde en de betekenis van deze cijfers voor Brussel', *Taal en sociale integratie*, VIII (1986) 461-481; H. van Velthoven, 'Historical Aspects. The Process of Language Shift in Brussels. Historical Background and Mechanism', in: E. Witte, H. Baetens Beardsmore, ed., *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels* (Clevedon-Philadelphia, 1986) 15-46.

9 *Ibidem*, 22-25.

bleven deze Franstaligen immers tot enkele luttele procenten beperkt. De introductie van de tweetaligencategorie zet pas echt de taaleigenheid van Brussel in de verf; gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw kon ongeveer een derde van de bevolking zich moeilijk met één taalgroep identificeren. Desalniettemin bleven de taalverhoudingen tot omstreeks 1880 vrij stabiel: de verhoudingen tussen de taalgroepen schommelden rond de een derde Vlamingen, een derde tweetaligen, een vijfde à een vierde Franstaligen. De periode 1880-1910 betekende een duidelijke overgang naar gewijzigde taalverhoudingen: terwijl het percentage Frans-éentaligen zich tot 1910 stabiliseerde op omstreeks 20 à 25%, verminderde het aandeel van de Nederlands-éentaligen tot een zesde van de bevolking, dit ten voordele van de aangroei van de tweetaligengroep tot bijna de helft van de ondervraagden. Pas na 1910 begon de Franstalige aanwezigheid aan een echt gestage klim tot 35% in 1947. Een vrij stabiele groep van tweetalige Vlamingen droeg mede bij tot een vermindering van de eentalige Vlaming tot ongeveer 10% van de Brusselse bevolking. De samenstelling van de meertaligengroep illustreert bovendien hoe zeer tweetaligheid als overgangsfase naar Frans-éentaligheid fungeerde: bij de tweetaligen daalde het aandeel van de meestal-Nederlandstaligen van ca. 28% naar ca. 14% ten voordele van een toename van de meestal-Franstaligen van 24 naar 37% (1910-1947). Bleven de uitsluitend/meestal Nederlandstaligen omstreeks de eeuwwisseling (1910) op gelijke voet met de uitsluitend/meestal Franstaligen (45%-50%), dan ruilden de Vlamingen deze positie in voor een duidelijke minderheidspositie (24%-72%) in het midden van de twintigste eeuw.

Ook de gemeenten van de Brusselse agglomeratie ontkwamen niet aan dit verfransingsproces: parallel met hun uitbouw tot verstedelijkte randgemeenten, werden de Vlamingen er tot een kleine minoriteit herleid (zie tabel)¹⁰. Anno 1846 bleef een sterke Franstalige aanwezigheid beperkt tot de verstedelijkte residentiële gemeenten Sint-Joost-ten-Node en Elsene. Honderd jaar later konden de eentalige Vlamingen slechts nog in enkele gemeenten uitstijgen boven 20% van de bevolking.

Opvallend is dat de noordwestelijke industriële randgemeenten het langst hun Vlaamse karakter konden bewaren (Anderlecht, Sint-Jans Molenbeek), terwijl vooral de zuidoostelijke gemeenten de sterkste Franstalige aanwezigheid lieten noteren. Het parallel verloop van verfransing en verstedelijking geeft reeds aan hoe de geografische en sociale samenstelling van de migranten bepalend moet zijn geweest voor de intensiteit waarmee de Vlaamse identiteit er verloren ging. In deze migratiebewegingen dient een deel van de verklaring voor de verfransing gezocht te worden: zij vonden echter plaats tegen een achtergrond van specifieke sociale processen¹¹.

Zoals we al zagen, stond het ongelijk sociaal gewicht, de ongelijke status van het Frans en het Nederlands centraal. In geheel Vlaanderen werd het Frans door de lokale elite als cultuurtaal gehanteerd, maar in Brussel kreeg dit proces om de reeds genoemde redenen meer dan elders zijn volle beslag. Ambtenaren, regeringsfunctio-

10 *Ibidem*, 25.

11 M. de Metsenaere, 'Socio-Demographic Aspects. The Impact of Geolinguistic and Social Processes on the Language Situation in Brussels', *Ibidem*, 123-166.

narissen, bankiers en zakenlui kwamen zich te Brussel vestigen en onderlijnden er hun sociale machtspositie via hun taalgebruik. De promotie van het Frans als officiële taal bezorgde het negentiende-eeuwse Brussel een Frans overwicht op alle formele terreinen: administratie, gerecht, commerciële contacten, zelfs straatnaamborden waren verfranst. Voor ambtenaren, kantoorpersoneel, handelsreizigers, etc. bleef het verwerven van enige materiële positie verbonden met Franse taalbeheersing. Hun statusgevoeligheid voor positieverbetering via het Frans vertaalde zich dan ook in de groep van tweetaligen die hun Vlaamse identiteit prijsgaven op de formele domeinen van het taalgebruik¹².

Het linguïstische conformisme van deze statusgevoelige burgers zorgde voor een duidelijke cultuurbreuk met de lokale arbeidersklasse, die van oudsher Nederlandstalig was. Juist omwille van haar scherp sociaal gesegregeerde positie kon het Brusselse proletariaat tot diep in de negentiende eeuw zijn Vlaams karakter behouden: materiële positieverbetering via Frans taalgebruik was voor hen immers niet weggelegd. Het Vlaams bleef als informeel communicatiemiddel voor de arbeidersklasse echter een dialecttaal, aangezien een autochtone Vlaamstalige en flamingantische elite, die de sociale kloof met de arbeidersklasse via een gemeenschappelijk geschraagde Nederlandse cultuurtaal kon overbruggen, ontbrak. De kleine schare Vlaamse intellectuelen, die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw te Brussel begon te organiseren, was zich wel bewust van de noodzaak om een Vlaamse cultuurtaal als etnisch-versterkend element te ontwikkelen. Als kleinburgerlijke groep miste zij echter aansluiting bij de proletarische Vlaming te Brussel, die geen boodschap had aan het cultiveren van een etnisch-linguïstisch bewustzijn. Zijn eerste zorg was op te tornen tegen de bittere armoede¹³.

Gewijzigde sociaal-politieke strategieën vanaf het einde van de negentiende eeuw verzwakten niet alleen de sociale muur tussen de Franstalige burgerij en de Nederlandstalige arbeidersklasse, maar maakten ook de taalmuur doordringbaar. Hierin speelde het onderwijs een niet te onderschatten rol: door de onderwijsvoorzieningen voor de arbeidersklasse uit te breiden kon het burgerlijke cultuurpatroon via de daaraan gelieerde taal — het Frans — immers verspreid worden onder brede lagen van de arbeidersklasse. Dat via het onderwijs een Frans superioriteitsgevoel kon worden aangekweekt en de culturele band met het etnisch en sociaal milieu verslapte, bewijst de toenemende verfransing vanaf het einde van de negentiende eeuw¹⁴. Het Nederlands werd hierdoor definitief gereduceerd tot een minderwaardig dialect dat hoogstens kon fungeren als communicatiemiddel met de ongeletterde Vlaamse ouders. De resultaten van de talentellingen illustreren de sterke aangroei van de 'Beulemansen' na de eeuwwisseling: kleinburgers of verkleinburgerlijkte arbeiders, die hun 'respectabele' sociale positie en hun sociale aspiraties gestalte gaven in een doorgedreven

12 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, 22-46; Van Velthoven, 'Historical Aspects', 15-46.

13 E. Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle. Berceau d'un flamingantisme démocratique (1840-1874)* (Brussel, 1979).

14 H. van Velthoven, 'Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914', *Taal en sociale integratie*, IV (1981) 261-387.

Frans taalgebruik, ook al verraadde hun onvoldoende beheersing van het Frans hun Vlaamse origine en werkten ze zo op de lachspieren van de Franstalige elite.

De volgende generatie, die volledig Franstalig onderwijs genoot en volop de expansieve tertiaire sector te Brussel kon bemannen, vond in zijn milieu van oorsprong geen enkele stimulans meer om het Vlaams te gebruiken. De groeiende activiteiten van Vlaamse verenigingen ten spijt, bleven deze arbeiders- en kleinburgerskinderen in de eerste helft van de twintigste eeuw de meestal- of Frans-ééntaligencategorie voeden.

3 Migraties en andere demografische aspecten

In de vorige paragrafen is reeds aangeduid hoe de verstedelijking van de Brusselse agglomeratie gepaard ging met het verlies van haar Vlaamse identiteit en een afname van het aandeel autochtonen. Ook in de stad Brussel zelf speelden migraties een belangrijke rol, ofschoon de toevloed van migranten er minder schoksgewijs en minder opvallend geschiedde. Via een continue bevolkingsgroei gedurende de negentiende eeuw slaagde Brussel-stad er zelfs in om in de loop van een eeuw (1831-1931) zijn bevolking te verdubbelen. Ofschoon de statistische invloed van migraties moeilijk te achterhalen is door gebrek aan bronnen en de gebrekkige kwaliteit van de wel beschikbare bronnen, wijst een voorzichtige interpretatie van de gegevens toch op een groeiend in- en uit-migreren gedurende de negentiende eeuw¹⁵. De relatief belangrijkste groeifase van Brussel-stad vond evenwel plaats in het midden van de negentiende eeuw: een bevolkingsaangroei van 21 % (1846-1856) werd vooral geschraagd door een hoog aandeel van het migratiesaldo (63%)¹⁶. De verklaringscomponenten van deze feiten zijn reeds in de vorige paragrafen gegeven: de hoofdstedelijke functie van Brussel enerzijds, de afstoting van de plattelandsbevolking anderzijds, bleven Brussel van een groeiend immigrantenleger voorzien. Een vertraagde immigratie en emigratie in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw kon reeds gelieerd worden aan de grootscheepse afbraakwerken in de binnenstad.

De uiteenlopende migratiemechanismen diversifieerden uiteraard de migrantenpopulatie in het algemeen en de Vlaamse aanwezigheid in het bijzonder. Om de invloed van deze processen op de Vlaamse identiteit na te gaan, beschikken we over onderzoek dat de negentiende eeuw bestrijkt¹⁷. Met grote zekerheid kunnen we poneren dat

15 M. de Metsenaere, 'De groei. Demografische aspecten', in: J. Stengers, ed., *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen, 1979) 173-177.

16 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, 137-144.

17 M. de Metsenaere, 'Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de 19de eeuw. Methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie', *Taal en sociale integratie*, I (1978) 81-152; D. Deserrano, 'Taalaspecten van een kwantitatief huwelijks-onderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914', *Taal en sociale integratie*, II (1979) 185-234; J. Hannes, M. Despontin, 'Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten', *Taal en sociale integratie*, IV (1981) 199-218; R. Bruyninckx, M. de Metsenaere, 'De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van het jaar XI', *Taal en sociale integratie*, IV (1981) 183-198; De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, *passim*.

immigratie gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw een nagenoeg Franstalige aangelegenheid was en zodoende het Franstalige karakter van de hoofdstad hielp versterken. Anno 1843 was drie kwart van de volwassen bewoners van overwegend Franstalige buurten ooit in Brussel geïmmigreerd; in voornamelijk Nederlandstalige wijken was driekwart van de volwassenen te Brussel geboren en sinds generaties autochtoon. In het verlengde van de eerder vastgestelde band tussen taalgebruik en sociale klasse, wekt het evenmin verwondering dat de migratieresultantes vooral de burgerij versterkten. Noch in relatieve, noch in absolute termen was immigratie te Brussel vóór het midden van de negentiende eeuw een proletarische aangelegenheid. Vooral de rangen van de gefortuneerde burgerij en van de intelligentsia werden door immigratie versterkt. Deze immigratie droeg daarenboven een sterk Franstalig stempel: slechts een derde van de anno 1842 onderzochte immigranten uit de intellectuele elite, de meer bescheiden financiële, industriële en intellectuele burgerij kwam uit het Nederlandstalige gebied, terwijl meer dan 60% van de geïmmigreerde arbeiders in Vlaanderen was geboren.

Een autochtoon Vlaams proletariaat werd dus in de negentiende eeuw aangevuld met een kleine immigrantengroep die wel Vlaams was en met de autochtone Vlaming eenzelfde sociaal karakter deelde. Pas na de economische crisis van 1846 zou het overwicht van autochtonen in de Brusselse arbeidersklasse aangetast worden, echter zonder dat dit haar Vlaams karakter verzwakte: een groeiend aantal rurale Brabantse, Oost- en West-Vlaamse armen verloor immers een aanvullend inkomen in de proto-industrie ten gevolge van de agrarische en economische crisis in het midden van de negentiende eeuw en trok over de provinciegrenzen naar de hoofdstad om daar het geluk te beproeven¹⁸. Het gevolg was een groeiend Vlaams aandeel in de te Brussel ondersteunde armen (1833: 69%; 1852: 74%)¹⁹. Een Franstalige, uit migranten bestaande elite werd nog meer versterkt door immigrerende burgers uit Wallonië en uit het buitenland. Ofschoon Vlamingen slechts een relatief kleine plaats innamen onder deze bevoorrechte immigranten, dienen we bij het inschatten van de invloed van deze processen ook rekening te houden met de uitzonderingen: van het totale Nederlandstalige immigrantenresidu belande immers nog 7% bij de gefortuneerde burgerij en 45% bij de kleine burgerij, terwijl de arbeidersklasse eveneens aangevuld werd met 34% van de Franstalige immigranten²⁰. We dienen bij een verdere bespreking dus duidelijk te rekenen met twee onderscheiden Vlaamse immigrantengroepen; verschillend qua migratiemechanismen en -motieven, qua sociale en demografische samenstelling, qua perceptie van hun etnische identiteit, verliep ook hun taalaanpassingsproces in de stad op een totaal andere wijze.

De Vlaamse proletarische immigrant die in de hoofdstad arriveerde, was jong en ongehuwd. Deze kenmerken zijn echter vooral typerend voor de vrouwelijke migran-

18 J. de Belder, 'Stad en platteland; inleiding tot de problematiek', *Taal en sociale integratie*, IV (1981) 169-182.

19 P. van den Eeckhout, 'De rekrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst', *Taal en sociale integratie*, IV (1981) 219-246.

20 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, 249-328.

tenpopulatie. De vrouwen zijn eveneens verantwoordelijk voor het grote aandeel van de dienstboden. Ook het sterk wisselende en weinig sedentaire karakter van de nieuw aangekomen migranten nemen zij voor hun rekening. Ofschoon het grootste deel van de nieuw aangekomenen bestond uit proletarische Vlaamse nieuwkomers, hadden zij wegens hun zeer korte verblijfsduur geen grote invloed op de aanwezigheid van Vlamingen te Brussel. De immigranten, die in de hoofdstad bleven, bleven niet aan dit initiële profiel beantwoorden: hun ongehuwde status was slechts een overgang naar meer permanente vestiging en gezinsvorming. Zo is het te verklaren dat het kerngezin zowel bij de blijvende migrant als bij de autochtone Vlaming de regel was en dat geïmmigreerde gezinshoofden soms zelfs hun gezin uitbreidden (ong. 15%) door ouders en verwanten op te nemen. Ook de bijzondere leeftijdsstructuur was slechts typerend voor een overgangsfase. Nieuwkomers vestigden zich bij voorkeur in economisch sterk gedifferentieerde buurten, waar logementen voor onderdak zorgden, dichtbij de plaatsen waar ze als dagloner, sjouwer of dienstbode hun arbeidskracht konden verkopen. Ondanks de magneetfunctie van dergelijke buurten, was van ghettovorming echter zeker geen sprake: de proletarische Vlaamse nieuwkomer zocht bovendien meestal het gezelschap op van andere Vlaamse arbeiders. De blijvers onder de geïmmigreerde Vlamingen bewoonden trouwens vooral homogene Vlaamse volksbuurten, waar ze meestal autochtone Vlaamse arbeiders als buur hadden. Deze vrij grote residentiële vermenging van geïmmigreerde en autochtone Vlaamse Proletariats kan wijzen op een geringe culturele kloof tussen beide etnische componenten. Voor twee derde der Vlaamse immigranten had dit vestigingspatroon nauwelijks contacten met Franstalige lotgenoten tot gevolg, zodat het contact met de nieuwe woonomgeving zeker niet in het Frans geschiedde. Hun partnerkeuze wees in dezelfde richting: Vlaamse immigranten gaven wel de voorkeur aan een andere Vlaamse immigrant (53%), maar huwden toch vrij gemakkelijk met Brusselse Vlamingen (ca. 40%). Zo bleef de kans op taalverschuiving via taalgemengde huwelijken zeer klein²¹.

Een relatief geringe culturele afstand en een grote kans op een gedeelde etnische identiteit blijkt echter niet alleen uit hun bijeenwonen in overwegend autochtone buurten. Ook andere factoren getuigen van een grote interne cohesie, een geringe afstand ten opzichte van de autochtone Vlaming en van de slechts zeer kleine kans dat Vlaamse proletarische immigranten hun integratie in een stedelijk milieu kracht dienden bij te zetten via Frans taalgebruik. Vlaamse immigranten deelden immers ook een geografisch beperkt en dicht bij de hoofdstad gelegen rekruteringsgebied: ongeveer de helft werd op het omliggende Vlaams-Brabantse platteland geboren. De rekrutering op korte afstand werkte verzwakt door in de aangrenzende arrondissementen van de provincies Oost-Vlaanderen en Antwerpen. De verpaupering van deze rurale gebieden was hiervoor verantwoordelijk. Hoge pachtprizen, een toename van het aantal pachters en een groeiende exploitatieversnippering ten gevolge van een toenemende demografische druk creëerden een situatie waarin het groeiende proletariaat emigratie als enig alternatief restte. De sterke uitbouw van industrieel-ambach-

21 *Ibidem*, 174-200.

telijke activiteiten in onder andere het aangrenzende Pajottenland kon immers onvoldoende het demografische surplus opslorpen. Pas nadat de crisis van het midden der negentiende eeuw de plattelandsbevolking van andere Brabantse gebieden en van Oost-Vlaanderen beroofde van een aanvullend inkomen, zochten ook de bewoners van deze streken in grote getale hun toevlucht in de hoofdstad. Aantrekkingskracht kon van het negentiende-eeuwse Brussel op deze paupers niet uitgaan: de traditionele Brusselse nijverheden takelden in de loop van de negentiende eeuw immers af zonder dat grootschalige en arbeidsintensieve alternatieven ontwikkeld werden²².

Hierdoor kwamen de paupers in de marge van de arbeidsmarkt terecht: er vond een concentratie plaats van Vlaamse proletarische immigranten in de economisch zwakke sectoren (voeding, bouw, hout), terwijl de meer gespecialiseerde sectoren (leder, metaal, kleding) veeleer het domein bleven van Brusselaars. Zelfs in de dienstbodensector — toch de migrantensector bij uitstek — moesten Vlaamse immigranten zich tevreden stellen met de laagst betaalde en vuilste werkjes. Toch dient te worden beklemtoond dat deze marginalisatie slechts een relatief karakter had: in geen enkele arbeiderssector daalde het aandeel van de volwassen migranten uit Vlaanderen onder de 19% of overschreed het 44%. Een feit is wel dat hun lage positie op de arbeidsmarkt ook bij de blijvende migranten niet verdween. Discriminatie lijkt hiervoor een weinig relevante verklaring: alle bevindingen wijzen immers op een grote integratie in het autochtone proletariaat. Zelfs door de burgerij werden de Vlaamse immigranten nauwelijks als een sociaal probleem ervaren. Een oververtegenwoordiging van bepaalde streken in bepaalde groepen arbeiders wijst wel op tewerkstellingsnetwerken van mensen uit eenzelfde streek in eenzelfde branche²³.

Aan het beperkte Brusselse rekruteringsgebied waren duidelijke herkomstclusters verbonden, vooral op straat- en buurtniveau. Stratengroepen creëerden een eigen achterland, gelieerd aan de ligging van die straten in de stad. Uit een vergelijking van de geboorteplaatsen van niet-recente en recente Vlaamse immigranten kunnen we daarenboven concluderen dat de migraties tussen deze streken en Brussel passen in een traditie van uitwisseling. Ook de dossiers met betrekking tot het openen van logementen leveren analoge bewijzen van kettingmigratie. Deze uitwisselingstraditie betrof daarenboven niet alleen immigranten, maar ook commerciële contacten. Het Brusselse achterland was immers een belangrijke voedselproducent voor de Brusselse markt. Ook via deze contacten konden toekomstige migranten zich een beeld vormen van de hoofdstad en dit kon de latere overgang vergemakkelijken. Aangezien heel wat Vlaamse Proletariërs te Brussel uit eenzelfde streek kwamen, werd zeker een weder-

22 P. van den Eeckhout, *Determinanten van het 19de eeuwse sociaal economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen* (Dissertatie Brussel, 1980); A. van Neck, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge, 1800-1850* (Brussel, 1979); J. Hannes, *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidsstelling van 15.10.1846* (Leuven, 1975); R. de Peuter, 'De economische ontwikkeling', in: Stengers, *Brussel*, 116-129; P. Lebrun, e. a., *Essai sur la révolution industrielle en Belgique, 1770-1847* (Brussel, 1979) 78-163; G. Kurgan-van Henteryk, 'Les patentables à Bruxelles au 19e siècle', *Le Mouvement Social*, CVIII (1979) 63-88.

23 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, 249-263.

zijdse band gecreëerd, versterkt door familiebanden, onderlinge huwelijken en kettingmigratie. De kans moet groot zijn geweest dat het vroegere dialect van de bewoners er werd gebruikt als communicatiemiddel in gezin, onder verwanten, burens en in de werkplaats²⁴.

Totaal anders verging het de Vlaamse burger, die zich in de hoofdstad kwam vestigen. Vlaamse immigranten van burgerlijke en kleinburgerlijke origine deelden immers allerminst de linguïstische voorkeur voor Nederlandstalige buurten: anno 1842 vestigde 41 % van hen zich immers in overwegend Franstalige buurten. Deze wijken genoten eveneens de voorkeur van Franstalige geïmmigreerde burgers, zodat de Vlaamse aanwezigheid er tot minder dan een kwart werd teruggebracht. Vooral uit Vlaams gebied geïmmigreerde renteniers en intellectuelen afkomstig uit de grote burgerij rekenden zich in hoge mate tot de Franstalige gemeenschap. De talentellingsresultaten van 1842 wijzen een veel hogere Franstaligheid aan dan de geboorteplaats der bewoners laat vermoeden. Dit betekent dat de Vlaamse bewoners van deze wijken het Frans minstens als formele omgangstaal gebruikten, voorzover ze al niet verfranst in de hoofdstad aankwamen. De burger uit Vlaanderen was immers al lange tijd vertrouwd met het Frans als cultuur-, onderwijs-, omgangs- en gezinstaal²⁵.

Bij de industriële, financiële en commerciële grote burgerij lag het percentage verfransde Vlamingen aanzienlijk lager. Bij de bescheiden burgerij scoorde verfransing het hoogst bij de intelligentsia: 81 % der immigranten uit Vlaanderen bewoonde homogeen-Franstalige straten. In deze buurten konden de Vlaamse burgerlijke immigranten ook nauwelijks terugvallen op de aanwezigheid van streekgenoten: ze werden veel minder regionaal gerekruteerd, overbrugden een grotere migratieafstand en waren vaker afkomstig uit een stedelijk milieu. Hun migratiemotieven waren hier niet vreemd aan: zij vestigden zich immers te Brussel omdat de hoofdstedelijke instellingen aantrekkelijk werk boden of omdat hun politieke en financiële belangen dit vroegen. In deze context kan ook hun meer permanente vestiging, hun migratie in gezinsverband en de hogere leeftijd bij aankomst in de stad begrepen worden. De taalverhouding raakte hierdoor en door het sociale gewicht van deze bevolkingsgroep uit balans ten nadele van de Vlaamse bevolking. De aard van hun werk vereiste immers een grondige beheersing van het Frans en een culturele instelling, die de ideologische eenheid met de top ook op linguïstisch vlak verzekerde. Deze gemakkelijke integratie bleek ook uit hun partnerkeuze: een zwakke endogame voorkeur voor taalgenoten en het veelvuldig huwen met Brusselse burgers en Franstalige immigranten, zorgden voor talrijke taalgemengde huwelijken die — indien deze immigranten nog niet verfranst waren — verfransingsstimulerend konden werken²⁶.

24 *Ibidem*, 164-200.

25 *Ibidem*, 280-281.

26 *Ibidem*, 264-291; A. Behling, M. de Metsenaere, 'De taalsituatie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode', *Taal en sociale integratie*, II (1979) 235-260; *Idem*, 'De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk, 1814-1830', *Ibidem*, VI(19&2) 199-230; A. J. Vermeersch, 'De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830', *Ibidem*, IV (1981) 389-404.

4 Residentiële patronen

Aangezien de woonomgeving als een belangrijk socialisatie-instrument wordt erkend — zeker voor een eng behuisde negentiende-eeuwse arbeidersklasse — ligt het eigenlijk voor de hand dat dit in de Brusselse context resulteert in een onderzoek naar de wijze waarop en of de Vlamingen te Brussel de sociale en linguïstische tegenstellingen ruimtelijk beleefden. Spijtig genoeg is er geen gepubliceerd bronnenmateriaal en ander historisch onderzoek voorhanden. De volgende analyse steunt dan ook bijna uitsluitend op eigen onderzoek, dat de negentiende-eeuwse residentiële patronen te Brussel-stad tot onderwerp heeft²⁷.

De reeds genoemde ambachtelijke structuur van de hoofdstad — vertaald in kleine bedrijfjes met 2 à 3 arbeiders, die vooral op de lokale markt georiënteerd waren — bepaalde in grote mate de vrij geringe residentiële segregatie. Van sterk sociaal-homogene buurten op een grote oppervlakte was geen sprake. In grote trekken gold het beeld dat reeds door achttiende-eeuwse tijdgenoten was getekend: de elite resideerde in de bovenstad, rond de Zavel en de Paleisbuurt, terwijl de pauperwijken in de benedenstad rond de Zenne lagen. In het oude commerciële centrum leefden diverse ambachtelijke en sociale groepen op een kleine oppervlakte. De inplanting van de Vlamingen vormde hiervan een blauwdruk: de proletarische wijken in de benedenstad vormden een Vlaamse gordel, terwijl de in de bovenstad residerende burgerij vooral Franstalig was. Het toepassen van een clusteranalyse op de talentellingsresultaten van 1842 laat echter een grotere verfijning toe van de algemene lijnen en leert bovendien sociale met etno-linguïstische karakteristieken. De band tussen arbeidersklasse, Nederlandstaligheid en autochtoniteit wordt immers ruimtelijk vertaald in volkse, Vlaamse, Brusselse stratentypes, gelegen aan de stadsrand, in het oude centrum en in enkele enclaves én in overheersend Franstalige, vooral door immigranten bewoonde burgerlijke clusters rond Zavel, Paleis, Munt- en Martelarenplein. Meer sociaal- en etnisch gemengde stratentypes fungeerden als overgang, als bufferzones tussen Vlaamse armoede en Franse pracht. Er kwam dus linguïstische en sociale segregatie op kleine schaal voor, vooral gesitueerd op het niveau van de buurt (enkele aaneengrenzende straten). Statige, door Franstaligen bewoonde burgerhuizen verborgen de Vlaamse armoede in aangrenzende volkse straatjes en stegen. Er zijn slechts twee uitzonderingen op deze regel: twee ruimtelijke en kwantitatief beperkte clustertypes waarin de aanwezigheid van respectievelijk een Waals proletariaat (in de Marollen) en een vrij Vlaams-Brussels commerciële subtop (rond de Grote Markt en de dokken) vastgesteld werd.

Deze ruimtelijke patronen zijn daarenboven geen uitzonderlijk tijdsmoment. Onze gegevens pleiten daarentegen voor continuïteit van deze etnische clusters tot ver in de negentiende eeuw: Nederlandstalige buurten bleken immers vooreerst al zeer stabiel te zijn: 44% der volwassenen, aanwezig in 1842, woonde er al in 1835; de immigranten, die er neergestreken waren, woonden reeds lange tijd te Brussel (74% arriveerde

27 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, 59-68, 164-335.

vóór 1830). Het waren de Franstalige buurten die een veel grotere doorstroming en veel meer recente immigranten hadden. Hoge intrastedelijke mobiliteit werkte daarenboven niet als een disruptief element: Vlamingen verhuisden immers binnen dezelfde sociale en linguïstische buurten en hiervan zocht een derde à een vijfde deel een straat van hetzelfde type op, de overigen trokken naar een sociaal en linguïstisch analoog cluster. Dit kwam door de ruimtelijke begrensdheid van hun actieradius: ze verhuisden vooral naar aangrenzende straten. Ook de Franstaligen bleven bij hun verhuizingen aan dezelfde clustertypes vasthouden²⁸.

Op dit ogenblik valt moeilijk in te schatten hoezeer de groeiende invloed van Vlaamse armen na het midden van de negentiende eeuw deze patronen beïnvloedde. Voegden ze zich bij de overige Vlaamse arbeiders in de Vlaams-homogene buurten of accentueerden ze de overbevolking van die clusters, die ook vóór de crisis een magneetfunctie op proletarische nieuwkomers uitoefenden? Specifiek onderzoek naar hun residentiële spreiding via onder andere de ontwikkeling van de woonbestanden en de bevolkingsdichtheid in de onderscheiden buurten zou hierop een antwoord kunnen geven. De eigenheid van de buurten anno 1842 bevat mogelijk reeds een aanzet tot een antwoord: de drie Vlaamse en volkse clustertypes oefenden toen immers geen grote aantrekking uit op Vlaamse nieuwkomers. Deze laatsten vestigden zich in een eerste fase bij voorkeur in de nog vrij Vlaamse en volkse doorstromingsbuurten in het centrum en rond de invalswegen van de stad.

De stabiliteit van de ruimtelijke patronen, die slechts etnisch-bestendigend kon werken, werd ons inziens slechts doorbroken op het einde van de negentiende eeuw: grootscheepse saneringswerken (Zenneoverwelving) sloopten vooral Vlaamse volkswijken rond de Zenne en dreven duizenden arbeidersgezinnen naar nabijgelegen overbevolkte stadswijken of over de stadsgrenzen, naar de agglomeratie. Ofschoon hiermee de kans op woonvermenging en op linguïstische assimilatie groter werd, constateren we anderzijds dat de Vlaamse arbeiders vooral naar de industriële randgemeenten trokken en er bijdroegen tot een langdurig behoud van een Vlaams karakter. De wegtrekkende burgerij hielp mee de verfransing van de residentiële randgemeenten te bewerkstelligen²⁹.

De Vlaamse buurten waren niet alleen stabiel, maar hadden ook een hoge cohesie. De onderlinge samenhang van de bewoners werd versterkt door een sterke aanwezigheid van familieleden. In Vlaamse volksbuurten kon een kwart van de gezinnen rekenen op de aanwezigheid van familieleden in dezelfde straat. Vooral in zeer sedentaire en sterk autochtone straten en stegen was dit het geval. Daarenboven nam ongeveer 20% van de Brusselse Vlamingen ook inwonenden, vooral familieleden, op in het gezin. De aanwezigheid van drie generaties was zodoende geen uitzondering. Hierdoor konden ze niet alleen samen de grote armoede bestrijden (income-pooling en wederzijdse

28 De Metsenaere, 'Socio-Demographic Aspects', *passim*.

29 De Metsenaere, 'Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node', 81-152; Deserrano, 'Taalaspecten', 185-234; Y. Leblicq, 'Urbanisation de Bruxelles au XDCe siècle', *Steden in ontwikkeling, 19de-20e eeuw* (Brussel: Gemeentekrediet, 1980) 277-318.

hulp), maar werd ook de etno-linguïstische coherentie versterkt. Dergelijke familiale netwerken pleiten immers voor Vlaams taal behoud bij deze Proletariers en vormen een rem op verfransing, tenminste voorzover verfransing deze homogeen-linguïstische en sociale leefwereld kon bedreigen.

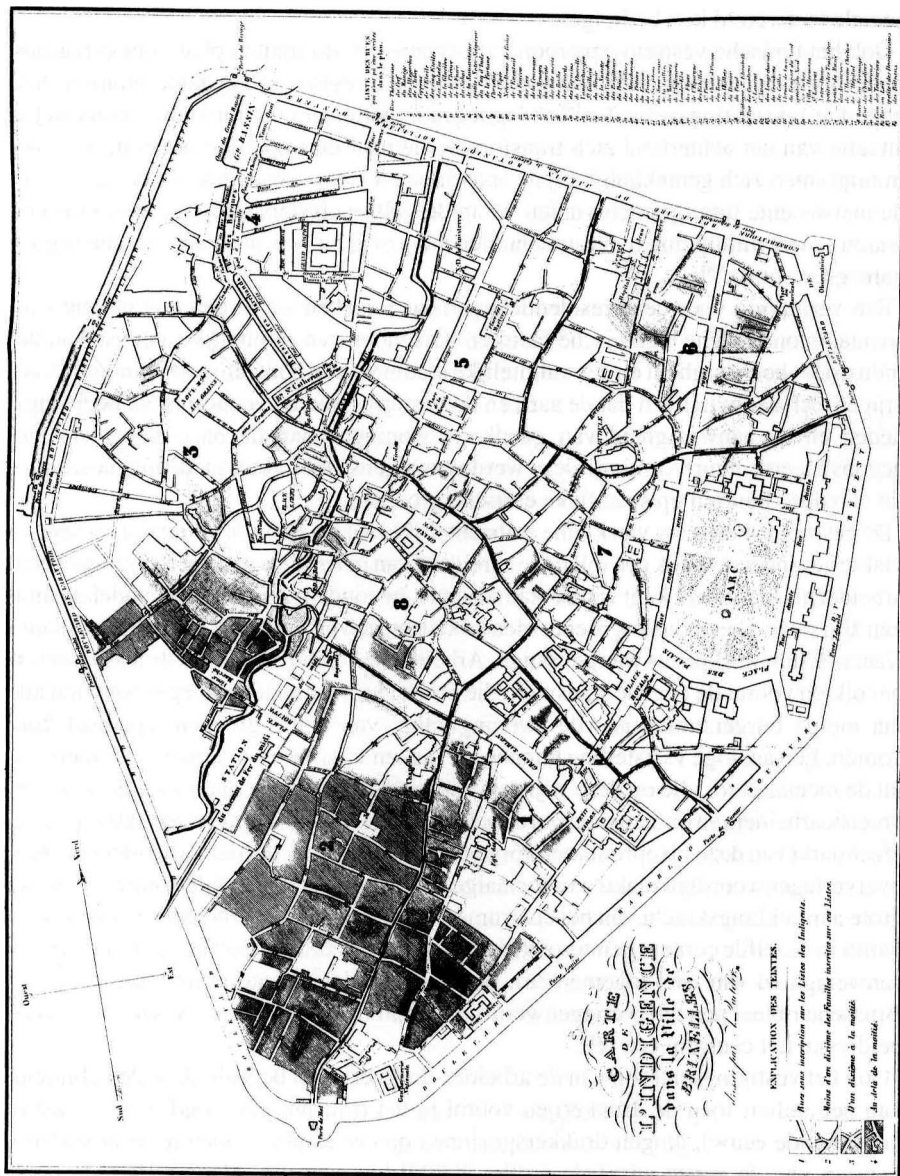
Ook het typische vestigingspatroon van Vlaamse immigranten pleit voor een grote onderlinge samenhang: het overwicht van enkele regio's in bepaalde buurten, het beperkte rekruteringsgebied en kettigmigratie getuigen ervan hoe de linguïstische situatie van het achterland zich transformeerde naar de stedelijke buurten, waar de immigranten zich gemakkelijk bij de autochtone Vlaming voegden. Twee derde van de niet-recente immigranten vinden we in de volkse clusters terug. In deze clusters waren zowel immigranten als autochtonen aanwezig en was dus van etnische segregatie geen sprake³⁰.

Een verklaring voor deze residentiële patronen zoeken we in een combinatie van sociaal-economische en etnische factoren. Ofschoon een ruimtelijke analyse van de industriële bedrijvigheid en een ruimtelijke studie van de huizenmarkt onmogelijk is, zijn er toch aanwijzingen dat de aard en de vestiging van de economische bedrijvigheden en de aanwezigheid van goedkope woningen aan de basis lagen van de geconstateerde buurtvorming. Deze werd vervolgens versterkt door de magneetfunctie van deze buurten op specifieke etnische groepen.

De gespreide vestiging van kleine ambachtelijke bedrijven op een kleine stadsoppervlakte veronderstelt ook een relatieve spreiding van het proletariaat: zelfs wanneer een arbeider aan de andere kant van de stad woonde, bevond hij zich nog op wandelafstand van zijn werk. Desondanks groepeerden arbeiders zich bij voorkeur in die stadswijken, waar ook hun werkplaats was gevestigd. Arbeiders en ondernemers uit de textielsector bevolkten vooral de tweede stadswijk, die zowel door intensieve steegbebouwing als via mooie burgerstraten aan de 'woningvraag' van beide groepen tegemoet kon komen. Een analoge vaststelling kunnen we maken voor de arbeiders en ondernemers uit de metaalsector, die op deze wijze de derde sectie bewoonden én voor de luxe- en precisiearbeiders en ondernemers in de achtste sectie rond de Grote Markt. De typische afzetmarkt van deze luxeproducten zorgde er trouwens voor dat deze arbeiders relatief oververtegenwoordigd raakten in sociaal-gemengde en taalgemengde buurten. Ook de grote aantrekkingskracht van het centrum op pas gearriveerde arbeiders en dagloners wordt in dezelfde context geïnterpreteerd (gevarieerde economische activiteiten en de aanwezigheid van veel logementen). Zelfs bij de niet-recente immigrant en bij de Brusselaar bleef een oververtegenwoordiging van dagloners, vervoer- en voedingarbeiders in het centrum een feit.

Ook het vestigingspatroon van de arbeider-drukker werd bepaald door de nabijheid van het atelier: toen de drukkerijen vooral in het centrum gevestigd waren (medio negentiende eeuw), gingen drukkersgezinnen op een kluitje wonen in de arbeidersbuurten van de eerste en zesde sectie, vlakbij het centrum. Maar zelfs toen deze bedrijven zich tegen het begin van de twintigste eeuw over de gehele agglomeratie

30 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, *passim*.

De stad Brussel: wijkindeling in armenwijken, 1842. A. Quetelet, *Bulletin de la Commission Centrale des Statistiques*, 1 (Brussel, 1843) 165.

begonnen te verspreiden, poogden de drukkers zich rond het bedrijf te vestigen. Anno 1912 woonde 94% van de arbeiders van een Brusselse drukkerij binnen een wandelafstand van 30 minuten; 36,5% onder hen kon hun werkplaats zelfs binnen het kwartier bereiken³¹.

Toch speelde ook de etno-linguïstische achtergrond een rol in de vestiging van het proletariaat: de eerder geconstateerde herkomstclusters veroorzaakten immers een streekgebondenheid in de vestigingspatronen en vertaalden zich eveneens in een streekgebondenheid van bepaalde professionele activiteiten. Hoe de aantrekkingskracht van een cluster gelieerd kon zijn aan een specifieke arbeidsmarkt én een gedeelde etnische achtergrond illustreert het alom gekende Marollen-voorbeeld. Sinds eeuwen richtte deze buurt zich vooral op Waalse arbeiders uit een specifieke sector, de bouw. De in 1842 vastgestelde oververtegenwoordiging van proletarische immigrantengroepen uit bepaalde streken in bepaalde professionele sectoren is verklaarbaar doordat eerder gearriveerde streekgenoten latere immigranten informeerden over woon- en werkmogelijkheden in de hoofdstad. Voor alle onderzochte arbeidersgroepen lag het vestigingspatroon trouwens in het verlengde van hun etnisch-linguïstische rekrutering: slechts bij de als arbeidersaristocratie getypeerde groepen (druk, luxe, precisie, etc.) en bij de bouwvakkers kwam de aanwezigheid van Vlamingen in Franstalige en verfranste buurten boven het, zeer lage, gemiddelde uit. Een dergelijk vestigingspatroon, bepaald door economische en etnische factoren, beïnvloedde dus niet alleen de etnische identiteit van de bewoners in de zin van taalbehoud, maar zorgde er tevens voor dat de partnerkeuze vooral tot de eigen taalgroep werd beperkt én dat de te Brussel geboren kinderen zich nauwelijks op Franstalige antecedenten konden beroepen.

Het gevolg van deze etnisch-sociale clustering op kleine schaal was dat de Brusselse woonomgeving zich voor de Vlamingen veeleer als een etnisch bestendige dan als een taal verschuivende factor aandiende: 61% van alle getelde Vlaamssprekenden bewoonde anno 1842 immers zo goed als homogeen Vlaamse buurten, waarin de band tussen arbeidersklasse en Vlaamse identiteit een ruimtelijke dimensie kreeg. In ongeveer 85% der gevallen ging het immers om arbeiders en kleine zelfstandigen. Een derde van de Vlamingen deelde de buurt met een andere taalgroep, echter zonder dat dit hun verfransing tot gevolg had: de getelde taal verhoudingen weerspiegelden er immers de etno-geografische rekrutering. Slechts 10% van deze Nederlandstaligen verbleef in burgerlijke, sterk Franstalige buurten, waar een verlies van de taalidentiteit kan worden vastgesteld. Het percentage getelde Franstaligen lag er immers 25 à 30% hoger dan het aandeel der immigranten uit Franstalig gebied. Deze Vlaamse uitzonderingen op de regel behoorden daarenboven vooral tot de groep van de kleine ondernemers en tot de intelligentsia, want bij onze Brussels-Vlaamse en geïmmigreerde Vlaamse arbeiders overschreed hun aanwezigheid in verfranste buurten het gemiddelde van 4% niet.

31 R. Valcke, *De Brusselse typografen in de 19de eeuw. Een voorbereidende studie* (Dissertatie VUB, 1986).

Slechts een vierde à een vijfde van de in Brussel of in Vlaanderen geboren bedienden verkoos Vlaamse buurten. Een kwart van de Brusselse bedienden en 41% van de immigranten uit Nederlandstalig gebied resideerden in sterk Franstalige straten met een uitgesproken burgerlijk karakter, waar zeker prikkels tot verfransing aanwezig waren. Deze buurten werden immers bevolkt door sociale groepen die de statuspositie van het Frans als vanzelfsprekend beschouwden. Veel meer dan de industriële, financiële en commerciële elite resideerden ook de rentenierende en intellectuele elite en de meer bescheiden intelligentia van Vlaamse of Brusselse origine in Franstalige buurten (drie kwart à vier vijfde van hen). Voorzover ze al dan niet verfranst in de hoofdstad arriveerden, onderlijnde hun woonomgeving hun culturele eenheid met de Franstalige elite en het ontbreken van enige identificatie met hun Vlaamse wortels³².

5 Socio-professionele aspecten

Uit het gebruik van het Frans op bijna alle formele terreinen en het verdringen van het Nederlands naar de informele sfeer vloeit bijna logischerwijs een vorm van etnische segmentatie van de Brusselse arbeidsmarkt voort. Alle functies in lokale, provinciale, nationale administraties, in het juridisch apparaat en het leger, in bedrijven en handelshuizen, die enige Franse taalbeheersing veronderstelden, werden zodoende ontoegankelijk voor de eentalige Vlaming. Dat deze linguïstische afscherming in het verlengde lag van een sociale segregatie, vergemakkelijkte de etnische segmentatie van de arbeidsmarkt nog en maakte haar tegelijk vanzelfsprekend voor diegenen die de taal- en sociale barrière wensten te overschrijden.

Het resultaat van een dergelijke hiërarchische culturele opbouw van de sociale structuur uitte zich medio negentiende eeuw alvast in een grote Vlaamse arbeidersklasse en een overwegend Franstalige burgerij: we zetten reeds uiteen hoe bewoners van de Brusselse volksbuurten zich als Vlaamstalig profileerden tegenover de talentellers van 1842, terwijl de ingezetenen van burgerlijke wijken zich een duidelijk Franstalig profiel aanmaten. Een sociale structuur, waaraan een linguïstische hiërarchisering in dergelijke mate beantwoordde, impliceert eveneens een typische etnisch-geografische rekrutering. Geanalyseerd naar geboorteplaats, bleef de invloed van Franstalige immigranten in de overwegend autochtone arbeidersklasse miniem; bij de intellectuele elite en de intellectuele kleine burgerij daarentegen overschreed het aandeel der Franstalige immigranten 40%. Op 100 arbeidersimmigranten werden 70 Vlaams- en 30 Franstaligen geteld; bij de intellectuelen afkomstig uit de elite en de kleine burgerij was de verhouding 34 Nederlandstaligen en 66 Franstaligen. Vooral de intellectuele elite en de intellectuele kleine burgerij bestonden voor een zeer groot deel uit immigranten; dat slechts een kwart van de intellectuele elite en een derde van de kleinburgerlijke intelligentia in Brussel werd geboren tegenover de helft van de overige burgers en 54% van de arbeiders, illustreert nog maar eens hoe een 'import'

32 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, *passim*.

van Franstalig kaderpersoneel nodig was om het Brusselse officiële leven te schragen³³.

Via onze analyse van de residentiële patronen hebben we eveneens reeds geïllustreerd hoe gemakkelijk Brusselaars en Vlaamse immigranten uit de intellectuele middengroepen verfranst werden wegens de afscherming van de intellectuele arbeidsmarkt voor diegenen die het Frans niet machtig waren. Anderzijds mag deze segmentatie van de arbeidsmarkt niet verabsoluteerd worden: geen enkele socio-professionele groep bleek immers het domein van slechts één etnische groep te zijn. Zelfs bij de bedienden, bij intellectuelen uit de kleine burgerij en uit de elite was de inbreng van Brusselaars (respectievelijk 46,5%, 26%, 35%) en van immigranten uit Vlaanderen (24%, 29%, 22%) aanzienlijk. Opvallend is bovendien hoe bij bepaalde groepen intellectuelen een interne hiërarchie samenviel met een linguïstische structuur: de meest bescheiden bedienden en onderwijzers waren vooral Brusselaars en geïmmigreerde Vlamingen; bij de bedienden die beter af waren klom het aandeel der Franstaligen onder de immigranten tot 69% en speelden Fransen een zeer grote rol. Hiermee werd slechts een traditie van immigratie uit Wallonië en Frankrijk voortgezet, die reeds dateerde van het einde van de achttiende eeuw. Ook in de randgemeenten is een Franstalige oververtegenwoordiging bij bedienden en onderwijzers vastgesteld. De voorkeur van de betere bediendengroep voor een burgerlijke woonomgeving leidde er trouwens toe dat in 1842 geen enkel gezin in een homogeen Nederlandstalige buurt teruggevonden kon worden en dat een kwart van de immigranten uit Vlaanderen in sterk verfransde buurten resideerde. Het linguïstisch conformisme van deze groep wordt onderstreept door het geringe aantal Vlaamse immigranten én het gemak waarmee deze verfranst³⁴.

Ook binnen de burgerij bakenden zich professionele fracties af met een eigen etno-linguïstisch rekruteringsveld. De elite van rentenierende burgers, hoge ambtenaren, magistraten en advocaten, waarin economische en politieke macht werd geconcentreerd, mocht in sociale termen dan wel een kleine en gesloten groep zijn, qua rekrutering was ze een duidelijk importprodukt. Zeer weinig autochtonen (15% van de mannelijke gezinshoofden) en een doorgedreven rekrutering uit Wallonië en het buitenland (samen bijna de helft) lagen eigenlijk in de lijn van de verwachtingen. In deze elitegroep was wel plaats voor immigranten uit Vlaanderen (een vierde), maar een Vlaamse identiteit werd er niet geapprecieerd: op de bewaarde talentellingsformulieren verklaarde deze elite meestal alleen Frans te spreken en het linguïstische karakter van hun woonomgeving verduidelijkt reeds de verfransing in dit milieu. Uit het feit dat deze elite slechts werd aangevuld met vertegenwoordigers uit de grote burgerij, die hun sociale stijging reeds generaties lang hadden voorbereid door een materiële machtspositie op te bouwen en een gunstige huwelijkspolitiek te voeren, blijkt dat de elite de burgerlijke waarden, inclusief het gebruik van de Franse taal, volledig had overgenomen. Meer plaats voor Vlaamse immigranten én voor het behoud van een Vlaamse identiteit was er bij de industriële, commerciële en financiële

33 *Ibidem*, 249-291.

34 *Ibidem*, 264-291.

subtop. Deze had wel een materiële machtspositie opgebouwd, maar had niet zoveel politieke macht verzameld. Ze bleken bovendien relatief terughoudend tegenover Franstalige huwelijkspartners en Brusselaars; Vlaamse immigranten resideerden ook veel minder (een vijfde à een kwart) in exclusief Franstalige buurten³⁵.

Gedurende de negentiende eeuw leidde de vertegenwoordiging van verschillende etnische groepen op dezelfde intellectuele arbeidsmarkt niet tot competitie, maar integendeel tot vrij gemakkelijke assimilatie: hun gevoeligheid voor status en sociale mobiliteit maakte deze groepen zeer ontvankelijk voor het Frans als statusonderstappend instrument. Pas in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw ondergingen Vlaamse bedienden van nederige komaf deze linguïstisch afgeschermede mobiliteitskansen als een achteruitstelling van de Vlamingen³⁶. De geringe numerieke omvang van deze kleinburgerlijke flaminganten en het feit dat het immigranten betrof, illustreren hoe zeer het hier uitzonderingen betrof die de regel bevestigden. De eerste voorzichtige taalwetten op het einde van de negentiende eeuw brachten geen verandering in de monopolisering van de intellectuele arbeidsmarkt door Franstaligen. Ofschoon deze wetten mede tot stand kwamen onder invloed van het door kleinburgers geactiveerde flamingantisme, gold voor Brussel immers een soort van tweetalig statuut, zodat eentalige Vlaamse ambtenaren, onderwijzers, magistraten en officieren niet in aanmerking kwamen voor de Brusselse instellingen³⁷. Door deze taalwetten werd juist een Waalse beweging te Brussel geactiveerd en dit wordt geïllustreerd door het feit dat Franstaligen in het algemeen en Walen in het bijzonder een etnisch-linguïstische claim legden op de overheidsinstellingen: vooral personen met een vrij beroep (24%, vooral advocaten), kunstenaars (19%) en ambtenaren (13%) — allen Waalse immigranten — bleken vanaf de eeuwwisseling de vurigste verdedigers van de suprematie van het Frans in de hoofdstad³⁸.

Op de manuele arbeidsmarkt maakten, zoals reeds gezegd, Vlamingen-Brusselaars of Vlaamse immigranten de dienst uit (anno 1842: 54% Brusselaars, 38% Vlaamse immigranten, 13% Walen en buitenlanders). Toch was geen enkele professionele groep het exclusieve domein van Brusselaars, Vlaamse of Waalse immigranten. Sommige sectoren onderscheidden zich wel door een sterkere Franstalige rekrutering (kleding, bouw, druk, papier, hout, scheikundige nijverheid), andere (metaal, voeding, luxe, precisie, dagloners) werden dan weer door Vlaamse immigranten aangevuld. In de leder-, kleding- en metaalsector was het aandeel van de autochtonen groot. Deze rekrutering had deels te maken met de gevraagde technische vaardigheden: Vlamin-

35 *Ibidem*, 280-291; J. de Belder, 'De sociale oorsprong van de Brusselse gegoede burgerij van 1914', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis. Revue belge d'histoire contemporaine*, III (1972) 405-449, IV (1973) 393-424; S. Clark, 'Nobility, bourgeoisie and the Industrial Revolution in Belgium', *Past and Present*, CV (1984) 140-175; E. Witte, 'Het Belgische Ambtenarenparlement (1830-1848)', *Revue belge de philologie et d'histoire. Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIX (1981) 828-882.

36 Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle, passim*.

37 H. van Velthoven, *De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden* (Kortrijk-Heule, 1982).

38 R. van Alboom, 'Aspecten van de Waalse beweging te Brussel (1877-1914)', *Taal en sociale integratie*, VI (1982) 3-106.

gen en Walen afkomstig van het platteland vormden de groep ongeschoolde dagloners (vooral Vlamingen) of bouwvakkers (Walen). Vlamingen met een stedelijke achtergrond bemanden mede de hooggespecialiseerde metaalsector, terwijl Waalse steden arbeidskrachten naar de druk- en papiersector zonden. Anderzijds zorgden de eerder vastgestelde herkomstclusters en de daaraan verbonden kettigmigratie voor een etnisch-geografisch bepaalde arbeidsmarkt: het Nijvelse leverde bouwvakkers af, het Antwerpse textielarbeiders, Oost- en West-Vlaanderen voorzagen in metaalarbeiders. De relatief grote vertegenwoordiging van Walen in de druk- en papiersector had daarenboven ook een duidelijk linguïstisch aspect: zettters dienden een grondige kennis van de Franse spraakkunst te hebben om een manuscript te reproduceren. Dergelijke eisen beperkten de rekrutering tot een ambachtelijk, vaak stedelijk proletariaat met Franse taalbeheersing. Voor Vlaamse daglonerskinderen was een dergelijke baan dus niet weggelegd. Dé immigrantensector bij uitstek werd uiteraard gevormd door de dienstboden: anno 1842 was slechts 6% van de aanwezige dienstboden te Brussel geboren. Ofschoon ook hier zowel Vlaamse als Waalse plattelanders aan hun trekken kwamen, bezetten Waalse en vooral buitenlandse dienstboden de bestbetaalde banen, waarin de dienstboden constant contact met de werkgevers hadden en waarvoor vertrouwdheid met de burgerlijke cultuur en de Franse taal vereist waren. De keukenvloer werd echter vooral door Vlaamse immigrantes geschrobd³⁹.

De vaststelling dat arbeidssectoren wel volgens etnische preferenties werden opgebouwd, maar nooit in hoge mate door etnische factoren gedomineerd werden, werkte uiteraard door in de etnische relaties tussen de arbeiders. Ofschoon we niet beschikken over grondige analyses, geven de bronnen wel aanwijzingen in de richting van potentiële concurrentie op de arbeidsmarkt langs etnische grenzen. Zo werden Vlaamse immigranten gedurende de negentiende eeuw herhaaldelijk gebruikt om stakingen voor hogere lonen in de drukkerssector te breken. Dit resulteerde in woede-uitvallen van de stakers naar deze Vlaamse immigranten⁴⁰. Wellicht heeft de relatieve etnische differentiatie binnen één sector ook de niet-etnische basis van de vakverenigingen gestimuleerd: de eerste syndicaten ontstonden rond het midden van de negentiende eeuw immers in het verlengde van corporatieve verenigingen, die bestonden uit de leden van één beroepsgroep, die uit verschillende etnische componenten was samengesteld. Zeker uit hun activiteiten in de eerste jaren van hun bestaan bleek hoe de Brusselse arbeidersverenigingen rekening hielden met de 'dubbele' identiteit van het Brusselse proletariaat: pamfletten werden zowel in het Nederlands als in het Frans verspreid, op bijeenkomsten kwamen zowel Frans- als Vlaamstalige arbeiders en vaak werden ze toegesproken in beide talen⁴¹. Zoals we verder nog zullen

39 De Metsenaere, *Taalmuur: Sociale Muur?*, 250-263; Van den Eeckhout, 'De rekrutering', 219-246; S. de Schaepe-drijver, 'Filles au fait du langage du monde'. Gereguleerde prostitutie in Brussel (1844-1887) als indicator voor een sociolinguïstische segregatie?', *Taal en sociale integratie*, VII (1983) 3-51.

40 H. Wouters, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging (1831-1853)*, I (Leuven, 1963) 303.

41 D. Deweerdt, *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm, 1872-1880* (Antwerpen, 1972); Wouters, *Documenten*, 77, 83, 145, 315-318, 327-332, 365.

zien, betekende dit echter niet dat ze de Vlaamse achteruitstelling ook als een klassen-tegenstelling ondergingen of dat ze er een politiek strijdpunt van maakten.

6 De rol van instellingen en verenigingen

Het hoeft hier niet meer beklemtoond te worden dat instellingen en verenigingen kanalen zijn die de groepsidentiteit kunnen behouden en versterken of het proces van identiteitsverlies juist kunnen stimuleren. Vallen de leden van de groep via eigen organisatorische banden op elkaar terug, dan wordt de groepsverbondenheid geïntensiveerd; komen ze echter frequent in aanraking met verenigingen die op assimilatie georiënteerd zijn, dan zal identiteitsverlies zich gemakkelijker voordoen. De Vlamingen te Brussel werden met beide organisatietypes geconfronteerd. Alle instellingen die door de overheid en door de burgerij in het leven werden geroepen, horen thuis in de tweede categorie. De Vlaamsbewuste elite richtte zelf verenigingen op die de Vlamingen in staat stelden hun relaties binnen de eigen groep uit te bouwen en het gevoel van taaiverbondenheid te cultiveren. Aan beide categorieën wordt in deze paragraaf aandacht geschonken.

Weinig gedetailleerd onderzoek werd tot nu toe verricht naar het concrete taalgebruik in de verschillende overheidsinstellingen te Brussel en in de privé-sector. Via de studie van de politieke besluitvorming terzake weten we echter dat er sprake was van de systematische verfransing van de administratie, van de gerechtelijke instanties en van de instellingen in de sociale sector. De twee sferen waarover we wel beter ingelicht zijn — het onderwijs en de kerk — kunnen dan ook als vrij representatief worden beschouwd voor de wijze waarop de verschillende instellingen bijgedragen hebben tot de verfransing en dus tot de assimilatie van de Vlamingen.

Vanuit hun visie op de rol van het Frans als enige pedagogisch verantwoorde taal, de basis voor elke opvoeding en cultuur, lag het voor de hand dat de negentiende-eeuwse bourgeois-bewindvoerders het Brusselse onderwijs als een volledig Franstalige aangelegenheid beschouwden. In het beperkte aantal scholen dat de stad telde, fungeerde het Frans als de enige voertaal en was het merendeel van het onderwijzend personeel het Nederlands niet machtig. De leerprogramma's waren er uitsluitend op gericht Frans te leren. De Vlaamse kinderen kregen er slechts onderricht met behulp van het Frans terwijl tegenover het Nederlands een misprijzende houding werd aangenomen. Wegens de beperkte schoolinfrastructuur en het overheersende analfabeti sme bereikte de verfransende invloed echter niet de massa van het Vlaamssprekende bevolkingsdeel⁴².

Toen de progressieve liberalen tegen het einde van de eeuw aan invloed wonnen, voerde dit tot een heel andere onderwijspolitiek. We zagen al dat, parallel aan het politieke integratieproces van de arbeidersklasse in het burgerlijke bestel, er ook in de

42 H. Boon, *Enseignement primaire et alphabétisation dans l'agglomération bruxelloise de 1830 à 1879* (Leuven, 1969).

culturele sector sprake was van de overdracht van het burgerlijke en kleinburgerlijke gedragspatroon. Frans kennen en spreken behoorde daartoe. In het kader van deze politiek ging ook de stedelijke overheid zich toeleggen op efficiënt taalonderwijs voor brede lagen van de bevolking. Het scholennet werd uitgebouwd en er vonden ook didactische verbeteringen plaats. Om een einde te maken aan de pedagogisch weinig verantwoorde schoolsituatie, voerde men aanpassingsklassen in voor de Vlaamse kinderen, waarin het Frans in de moedertaal aangeleerd werd om in de hoogste klassen de algemene voertaal te worden. De kennis van het Nederlands van de onderwijzers werd eveneens gecontroleerd. Ondanks de erkenning van de superioriteit van het Frans werd er dus toch een begin gemaakt met een bepaalde vorm van tweetaligheid. De verfransing kreeg er tevens nieuwe impulsen door en het aantal tweetaligen steeg aanzienlijk in deze periode van versnelde deelneming aan het onderwijs⁴³. De Vlaamse klassen bleven echter geassocieerd met sociale inferioriteit, bij de middengroepen hadden ze geen succes en ze stootten ook op heel wat verzet van onderwijzers en schoolhoofden. Toen de liberale progressieven aan macht inboetten, was het scenario dan ook bijna overal hetzelfde: de Vlaamse klassen werden afgeschaft, ze werden vervangen door tweetalige klassen waarin Frans en Nederlands simultaan onderwezen werden en uiteindelijk bleven alleen nog de eentalige Franse klassen over. Op aanvragen van Vlaamse ouders om Vlaamse klassen op te richten werd zelden ingegaan⁴⁴. Dat de groei van de groep tweetaligen in deze periode spectaculair was, moet dan ook niet verbazen.

De katholieke godsdienst en de kerk vormden ontegenzeggelijk potentiële kanalen voor taal- en identiteitsbehoud. In Vlaanderen werkte de lagere clerus, die dicht bij het volk stond, zeker mee aan het opwekken van het Vlaamse bewustzijn. Deze katholieken stelden het behoud van het dialect centraal, want dat was tevens de drager van de godsdienst van de voorvaderen. Vlaams en katholiek was in hun ogen dus identiek en aangezien het Vlaamse platteland helemaal katholiek was⁴⁵, mocht men verwachten dat de godsdienst ook voor de Vlaamse inwijkeling in Brussel een element van groepsverbondenheid zou betekenen. De praktijk wees echter uit dat dit niet het geval was. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw en vooral rond de eeuwwisseling werkte de katholieke kerk integendeel de verfransing in de hand. Het aantal Franse sermoenen werd aanzienlijk uitgebreid en in het verlengde van de algemene verfransing kreeg ook het kerkelijk leven een uitgesproken Franstalig aanzicht. Met uitzondering van enkele missen in de vroege ochtend, de zogenaamde meidenmissen, waren de erediensten in het Frans. Het Frans werd de voertaal van alle kerkelijke plechtigheden en van de parochiale werken. De priesters verwaarloosden de taal van de Vlamingen en stelden zich onverschillig of vijandig op tegenover het Nederlands. In

43 H. van Velthoven, 'Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914', *Taal en sociale integratie*, IV (1981) 261-388.

44 L. Sieben, *De Vlaamse Beweging en de Strijd om Brussel na de Eerste Wereldoorlog, 1918-1926* (Dissertatie VUB, 1984) 418-450.

45 E. Witte, 'Arm Vlaanderen (XIXde eeuw)', in: *Idem*, ed., *Geschiedenis van Vlaanderen van de oorsprong tot heden* (Brussel, 1983) 236-239.

de randgemeenten gebeurde hetzelfde: het Nederlands verdween van de preekstoel, Franstalige priesters werden benoemd en waar nieuwe parochies werden opgericht stemde men het kerkelijke leven af op het Franstalige Brussel⁴⁶.

Hoe moet dit optreden verklaard worden? Het houdt ongetwijfeld verband met de sociale realiteit dat de grote meerderheid van de kerkgangers bestond uit burgers en middenklassers en dus sterk aan verfransing onderhevig was. Het was met die groepen dat de negentiende-eeuwse kerk zich goeddeels identificeerde. Ze richtte zich dan ook weinig tot de arbeidersklasse, waarbinnen de secularisering zich verbreidde en het antiklerikale socialisme ingang vond⁴⁷. De hogere clerus was trouwens volledig in het Franse geestesleven geïntegreerd en gedroeg zich anti-Vlaams. De kerk in Brussel onttrok zich dus niet aan de gangbare miskenning van het Nederlands en de godsdienst vormde geenszins een element dat de Vlamingen sterk aan elkaar bond.

Reeds eerder is erop gewezen dat een beperkte maar Vlaamsbewuste elite een uitzonderlijk grote rol gespeeld heeft in het proces van taalbehoud. Via de oprichting en de werking van cultureel-literaire verenigingen zorgden deze flaminganten ervoor dat het Nederlands ook in Brussel als cultuur- en literaire taal beoefend werd. Ze dwongen dus als het ware het bestaansrecht van het Nederlands af. Volgens de 'taal-is-gans-het-volk'-opvatting, die ze allen aanhingen, trachtten ze tevens een nationaal-historische zending te vervullen: via de literatuur wilden ze immers de Vlamingen te Brussel massaal bereiken en hen beschermen tegen assimilatie en verfransing.

De eigenlijke vorming van deze Vlaamsgezinde groep literatoren en publicisten had tussen 1840 en 1860 plaats⁴⁸. De groep bestond aanvankelijk bijna uitsluitend uit immigranten uit Vlaamse steden, waarbij de Antwerpenaars het talrijkst waren en ook het meest dynamisch. Academisch geschoold waren ze niet, wel waren ze perfect tweetalig of soms drietalig en bezaten ze doorgaans een opleidingsniveau dat hoger lag dan het middelbaar onderwijs en ver uitsteeg boven de eisen die hun beroep stelde. Afkomstig uit de lagere middenklasse, hadden ze geen eigen vermogen en oefenden ze bescheiden functies uit: klerken, kantoorpersoneel, onderwijzers, kleine middenstanders, etc. Veel tijd om zich aan de literatuur te wijden hadden ze dus niet, terwijl het totaal uitgesloten was dat ze van hun pen leefden. Het Brusselse culturele leven was immers volledig op het Frans afgestemd; tegenover Nederlandse werken heerste slechts misprijzen. Vlaamse drukkers waren er in Brussel praktisch niet te vinden en ook de boekhandels wilden hun werken zelden verkopen. In die context is het meer dan begrijpelijk dat ze, met het oog op de publicatie en de verspreiding van hun geschriften, veel belang hechtten aan de oprichting van eigen verenigingen en tijdschriften en zich ook tot het uiterste inspanden om deze in leven te houden. Vanaf de jaren 1840 zagen dan ook achtereenvolgens het 'Letterkundig Genootschap' en de 'Vlaamse Verbroe-

46 M. Banen, 'De katholieke gemeenschap te Brussel in het licht van de communautaire spanningen', *Taal en sociale integratie*, VIII (1986) 235-277.

47 E. Witte, 'Déchristianisation et sécularisation en Belgique', in: H. Hasquin, éd., *Histoire de la laïcité* (Brussel/1979) 161-166.

48 E. Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle. Berceau d'un flamingantisme démocratique (1840-1873)* (Brussel, 1979) 85-210.

dering' het licht, evenals meerdere literaire tijdschriften, zoals *Broederband*, *De Vlaamse Stem* en *Het Nederduitsch Tijdschrift*. Bestaande of kwijnende verenigingen bezorgden ze bovendien een cultureel reveil. Vanuit deze verschillende organisaties vertrokken dan weer andere culturele activiteiten zodat de restauratie van het Nederlands als literaire taal zich in deze periode zonder enige twijfel voltrokken heeft, ook al bleef ze beperkt tot een zeer kleine kring van Vlaamsbewusten.

Rond ongeveer 1860 breidde de kring zich enigszins uit. Er ontstonden namelijk banden met aanhangers van het progressieve en radicale liberalisme, die in Franstalige academische milieus, vrijdenkersorganisaties en vrijmetselarij bedrijvig waren en in de strijd voor het behoud van het Nederlands te Brussel een sociale dimensie erkenden⁴⁹. De vereniging 'Vlamingen Vooruit' werd er de rechtstreekse emanatie van, terwijl literaire activiteiten aan de Université Libre de Bruxelles, de oprichting van een Nederlandstalige studentenvereniging en de totstandkoming van een cultureel georiënteerd 'Willemsfonds' eveneens in het verlengde ervan lagen. Vooral deze laatste vereniging organiseerde een breed scala van activiteiten (bibliotheek, voordrachten, Nederlandse leergangen, uitgave van werken, etc). Dat de groep een ruimere middenklassebasis had verworven, merkte men ook aan de activiteiten van 'De Veldbloem' in de jaren 1870. Deze culturele vereniging stelde zich democratisch op en koppelde de Vlaamse strijd er onlosmakelijk aan vast⁵⁰.

Tegen het einde van de eeuw trad vervolgens een nieuwe generatie literatoren aan. Een elitair cultuurflamingantisme domineerde toen de gehele Vlaamse beweging, waartoe nu ook leden van de academisch gevormde hogere middenklasse en lagere burgerij toetraden (leraren, hoogleraren, advocaten, geneesheren, hogere ambtenaren, etc). Zij poneerden dat de Vlamingen zich door innerlijke zelfontplooiing moesten opwerken tot een cultureel hoogstaande elite⁵¹. Ook in Brussel brachten vooraanstaande intellectuelen en literatoren met reputatie de beweging een ruimer cultureel perspectief bij. Het letterkundige genootschap 'De Distel' ontstond en werd de ontmoetingsplaats van de cultuurminnende Vlamingen. Bekende literatoren als A. Hegenscheidt, A. Vermeylen, H. Teirlinck en F. Toussaint verschaften deze vereniging een belangrijke culturele uitstraling⁵². In diezelfde Brusselse kringen kreeg in diezelfde periode ook de Grootnederlandse gedachte aanhang. 'Het Algemeen Nederlands Verbond' werd opgericht dat zich ten doel stelde het 'stambewustzijn' tussen Noord- en Zuid-Nederland via de taal en de cultuur te verspreiden⁵³.

Zonder gevaar voor overdrijving kan dus gesteld worden dat de culturele activiteiten van de Brusselse flaminganten voor de blijvende aanwezigheid van het Vlaamse

49 *Ibidem*, 249-334.

50 E. Witte, 'Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad, 1869-1875', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, XXVII (1973) 311-343.

51 H. J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, IV (Antwerpen, 1971) 38-117.

52 L. Jansseune, 'De Distel', in: J. Deleu, e. a., ed., *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, I (Tiel, 1973) 425-426.

53 Sieben, *De Vlaamse Beweging*, 75-85.

element in de hoofdstad hebben gezorgd. Ondanks het feit dat er periodes waren waarin ze vooral weerklink wilden hebben bij de Vlaamse volksmassa, bleef hun invloed vrij beperkt. Voor zover er cijfers bekend zijn, bedroeg het aantal leden per vereniging nooit meer dan enkele honderden.

Een veel grotere weerklink in bredere kringen van de Vlaamse bevolking kregen de toneelmaatschappijen⁵⁴. Wegens de problemen die ze hadden om hun geschriften gepropageerd te krijgen, legden heel wat Vlaamse publicisten zich op het schrijven van toneelstukken toe, temeer omdat ze op die manier ook de ongeletterde Vlaamse massa konden bereiken. Gekoppeld aan hun geloof in de volksoopvoedende waarde van het toneel, gaven ze samen met de taalkundige ook een sociale en politieke boodschap door. Door Nederlandstalige stukken op te voeren hielden de organisatoren, de auteurs en de acteurs dus niet alleen het Nederlands in ere, maar ze creëerden tevens ontmoetingsplaatsen voor de Vlamingen, handhaafden een collectief cultureel bewustzijn, gebaseerd op de mondelinge overdracht van kennis en tradities en brachten flamingantische ideeën tot uiting. Door tevens voordrachten te organiseren en bibliotheken in te richten, zorgden deze toneelmaatschappijen als het ware voor een parallel onderwijscircuit dat geheel buiten het Franse model lag.

Om zich ervan te overtuigen dat het inderdaad om een vrij brede beweging ging, volstaat het de evolutie van dit Brussels-Vlaams toneel in herinnering te roepen⁵⁵. De heropleving van zowel het rederijkerstoneel als van het volkstoneel vond reeds in het tweede kwart van de negentiende eeuw plaats. Na verloop van enige tijd bestond er een zevental belangrijke gezelschappen, die samen jaarlijks een veertigtal voorstellingen gaven en waren er in de randgemeenten verschillende kleinere kringen actief. Daarnaast voerde men, met succes overigens, strijd voor één grote, door de stad gesubsidieerde Vlaamse Schouwburg. Dat die inderdaad levensvatbaar was, bleek uit de grootte en het succes van het gezelschap tijdens de jaren 1860 en 1870: aanvankelijk telde het 120 leden om daarna uit te breiden tot 270 leden en de grote schouwburg werd vanaf zijn oprichting dan ook het Brusselse cultuurcentrum bij uitstek⁵⁶. Een tachtigtal kleinere toneelverenigingen, geconcentreerd in het noordelijke en oostelijke deel van de agglomeratie was daarnaast eveneens actief, zodat men zonder meer kan concluderen dat het Vlaamse toneel relatief grote bevolkingsgroepen bereikte⁵⁷, en als taalbehoudende factor een belangrijke rol heeft gespeeld.

Alhoewel ze uiteraard niet dezelfde grote groepen aantrokken als de toneelmaatschappijen, hadden de goubonden toch een veel ruimere basis dan de louter culturele verenigingen. De organisatoren van deze bonden spoorden de immigranten uit één zelfde streek op, brachten ze met elkaar in contact, hielden de herinnering aan de plaats van herkomst levendig, namen zelf het initiatief tot of verleenden hun medewerking aan culturele activiteiten en trachtten op die wijze de Vlaamse groep te wapenen tegen

54 Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle*, 171-185.

55 *Ibidem*, 397-405.

56 *Ibidem*, 411-420.

57 Sieben, *De Vlaamse Beweging*, 50-64.

verfransing. De oudste en grootste bond was ongetwijfeld die der West-Vlamingen. Deze werd rond de eeuwwisseling opgericht en telde ongeveer 500 leden. Hij werkte kennelijk inspirerend, want de provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg volgden, terwijl er na de eerste wereldoorlog ook streekverenigingen het licht zagen die oud-stadgenoten samenbrachten (Dendermonde, Lier, Mechelen, Ieper, etc.)⁵⁸.

Een taalbewuste Vlaamse elite heeft zich dus zonder enige twijfel zeer actief betoond bij de uitbouw van culturele verenigingen in de brede zin van het woord. Via dit verenigingsleven brachten ze tevens politieke boodschappen over. Na verloop van tijd trad er trouwens een politisering van deze organisaties op en gingen ze zich op de verdediging van de politieke rechten van de Vlamingen toeleggen. Politici maakten van deze verenigingen gebruik om een zekere electorale achterban te verwerven. Toneelbonden, culturele kringen en gouvbonden vormden met andere woorden een rechtstreekse verbinding met de politieke organisaties die de Vlamingen te Brussel oprichtten ten behoeve van de strijd voor taalbehoud.

7 *Politieke aspecten*

Aangezien de overheid het taalgebruik in de openbare sector bepaalde en deze beslissingen én op nationaal én op stedelijk vlak genomen werden, ligt het voor de hand dat de processen van identiteitsbehoud of -verlies te Brussel sterk beïnvloed zijn geweest door de regering en het stadsbestuur. Laten we dan ook even nagaan hoe de inhoud van de desbetreffende besluitvorming zich op deze twee niveaus ontwikkelde en hoe de Vlamingen daarop reageerden.

Om de taalpolitiek van burgerij en adel in 1830 te kunnen begrijpen, moet er niet alleen rekening mee worden gehouden dat het Frans een geïntegreerd onderdeel was van de sociaal-economische en politieke suprematie van de nieuwe machtselite, maar dat deze natievormers ook bijzonder scherp optraden tegen alles wat de eenheid van de pas gestichte staat in gevaar kon brengen. De taal- en culturele verschillen onder de bevolking werden als een bedreiging voor het bestaan van de natie/staat ervaren en op grond daarvan dwong men de Vlamingen zich op het gebied van de taal aan te passen en verzette men zich tegen het behoud van de eigen taal en cultuur. De superioriteit van het Frans werd nog versterkt door de ongelijke economische ontwikkeling: Wallonië werd geïndustrialiseerd terwijl men Vlaanderen liet verkommeren in zijn agrarische en huisambachtelijke structuur. Deze economische achterstand, samen met een zeer lage scolarisatiegraad, verklaart waarom het Frans in Vlaanderen beperkt bleef tot de burgerlijke bovenlaag van de grote steden. De politieke onmachtpositie waarin zich de niet-verfransde meerderheid van de bevolking in het bourgeois-regime bevond, had tot gevolg dat de flamingantische, kleinburgerlijke oppositie aanvankelijk weinig of geen invloed had op parlement en regering⁵⁹. De concentratie van de nationale,

58 *Ibidem*, 91-102.

59 Witte, 'Arm Vlaanderen', 181-217, 231-245.

francofone elite te Brussel, versterkte bovendien het standpunt dat in de hoofdstad van de eentalige Franstalige staat, het Vlaamse element zo weinig mogelijk aan de oppervlakte mocht komen. Ondanks de grondwettelijke erkenning van taalvrijheid, verzette de centrale overheid zich dan ook tegen pogingen om het Nederlands er een zeker bestaansrecht te geven en functioneerden de te Brussel gevestigde centrale overheidsdiensten uitsluitend in het Frans. De bourgeoisie uit Vlaanderen kante zich evenmin tegen de verfransing van de hoofdstad⁶⁰.

Geheel in het verlengde van deze centraal geleide assimilatiepolitiek mat de Brusselse stedelijke overheid zich terzake een eersterangsrol aan. Gesterkt door een hoge verfransingsgraad bij de burgerij en de hogere middenklasse, door de immigratie van voornamelijk Waalse middengroepen en door de centrumfunctie die Brussel te vervullen had, voerden de stadsmagistraten de verfransingspolitiek maximaal door. In de stedelijke besluitvorming werd de Vlaamse aanwezigheid dan ook volledig ontkend. De Brusselse politieke elite gaf de hoofdstad een eentalig Frans aanzicht: de contacten met de administratie, de straatnamen, het onderwijs, de zieken- en bejaardenzorg, de akten van de burgerlijke stand, alles had in het Frans plaats⁶¹.

Veel weerstand tegen deze politiek konden de Vlamingen te Brussel niet bieden. Dat het beperkte groepje flaminganten tijdens de bloeiperiode van het burgerlijke cijnsregime politiek niet van de grond kon komen, wekt weinig verbazing⁶². De lagere middenklasse waartoe ze behoorden bezat geen stemrecht en ook de aanhang van de culturele verenigingen verschaftte hen geen enkele electorale basis. Er heersten bovendien zovele lokale particularismen in de groep dat het ook om die reden onmogelijk was om tot eensgezinde politieke actie over te gaan. Toch ontbrak het hen niet aan een bepaalde visie op het Vlaamse identiteitspatroon. Ze stelden zich weliswaar op als betrouwbare vaderlanders die de nationale eenheid niet in gevaar wilden brengen, maar eisten wel wettelijke maatregelen die de strikte toepassing van de taalvrijheid mogelijk moesten maken en de ontplooiing van het Nederlands in Brussel moesten stimuleren. Hun houding kan dus als pluralistisch gekarakteriseerd worden: ze trachtten alleen te bewerkstelligen dat de dominante Franstalige groep de Vlaamse taalidentiteit zou tolereren. Uit vrees dat de overheersende tegenstelling tussen klerikalen en antiklerikalen verdeeldheid zou zaaien in hun rangen, wezen ze aanvankelijk elk electoraal optreden af en slechts heel langzaam groeide de idee om een neutrale, Vlaamse partij op te richten, die de belangen van de taal boven de partijtwisten zou plaatsen. Deze coördinatiepogingen mislukten zodat, op enkele petitie-acties na, er vóór 1860 geen enkel resultaat geboekt werd⁶³.

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de Vlaamse emancipatiestrijd langzaam op gang. Machtsbewuste, Nederlandstalige middenklassers begonnen toen in Vlaanderen gevoelig te worden voor de sociale frustraties, die het gevolg waren van de taalbarrière en wensten het Nederlands als administratieve en cultuurtaal te kunnen

60 Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle*, 66-84.

61 Van Velthoven, 'Historical Aspects', 30-35.

62 Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle*, 145-170.

63 *Ibidem*, 163-170, 211-213.

gebruiken. Dat het stemrecht ondertussen uitgebreid was tot de stedelijke lagere burgerij, gaf deze flaminganten een zekere politieke armslag. Het scherpe conflict tussen liberalen en katholieken in deze periode bood de flaminganten meer kansen: in beide partijen was men geïnteresseerd in Vlaamse politici die nieuwe stemmen konden aanbrenge. Naarmate de krachtmeting tussen die twee blokken hardere vormen aannam, konden de Vlaamse drukkingsgroepen meer aanspraak maken op politieke zeggenschap. Het is in die context dat de totstandkoming van de eerste taalwetten gezien moet worden. De Franstaligen deden een aantal minimale toegevingen ten aanzien van het gebruik van het Nederlands in de administratie, het gerecht en het onderwijs in Vlaanderen⁶⁴. In het Vlaamse eisenpakket stond Brussel echter geenszins centraal. Er werd wel aangedrongen op de verwezenlijking van het tweetalige statuut en op de goede verstandhouding tussen de taalgroepen in de hoofdstad, maar verbeteringen aanbrenge in Vlaanderen kreeg toch de prioriteit, zodat er in feite weinig weerwerk geleverd werd tegen de verfransingspolitiek van de Brusselse machtselite. In de taalwetten werden geen waarborgen vastgelegd voor het behoud en de ontplooiing van de Vlamingen te Brussel, noch wettelijke garanties voor een reële tweetaligheid ingebouwd. Brussel behield een statuut dat het assimilatieproces verder in de hand werkte⁶⁵.

Wat de stedelijke politiek betreft, had er vanaf 1870-1880 wel een zekere kentering plaats. We zagen al hoe in die periode een aantal Franstalige progressieve liberalen met de liberale flaminganten samenwerkte. Eén van de grote verdedigers van deze samenwerking, Karel Buls, werd achtereenvolgens schepen en burgemeester van Brussel en spande zich in die functies zeer in om de klemtoon op het tweetalige statuut van de hoofdstad te leggen. Zulks kwam niet alleen tot uiting in zijn onderwijspolitiek (vergelijk de aanpassingsklassen), maar hij legde ook de kennis van beide talen op aan de stadsambtenaren, liet de inwoners een reële keuze voor wat de taal van de administratieve akten betreft, liet ook tweetalige straatnaamborden plaatsen en steunde de actie van de Vlaamse Schouwburg⁶⁶.

Het Vlaamse politieke verenigingsleven te Brussel ondervond eveneens de gevolgen van deze gewijzigde toestand. Zo gaf de vereniging 'Vlamingen Vooruit' de Brusselse Vlaamse beweging reeds in de jaren 1860 een meer gestructureerde en geëlaboreerde doctrine en plaatste ze de Vlaamse strijd expliciet in een sociaal-economische en politieke context. Het taalprogramma — steun aan het Vlaamse verenigingsleven en vrij gebruik van het Nederlands in de openbare sector — werd nu vastgekoppeld aan eisen voor kosteloos, verplicht onderwijs in de eigen taal en voor de uitbreiding van het stemrecht. Het Frans werd met andere woorden geïnterpreteerd als een onderdrukkingmiddel dat de burgerij inschakelde om de Vlaamse volksklasse te domineren⁶⁷. Geleerd van de mislukking van het derde-partij-initiatief van haar voorgangers, zocht

64 Witte, 'Arm Vlaanderen', 234-239.

65 Van Velthoven, 'Historical Aspects', 30-38.

66 *Ibidem*, 36-38.

67 Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle*, 249-333.

de nieuwe generatie van de jaren 1870 en 1880 nu aansluiting bij het progressieve liberalisme dat in die jaren een succesvolle doorbraak meemaakte in de overheersende liberale partij⁶⁸. Dat de hogere middenklasse al voor een belangrijk gedeelte verfranst was, speelde de flaminganten echter parten. In de verkiezingsstrijd kon een weerbare Vlaamse middengroep zich onvoldoende laten gelden. De politisering van 'De Veldbloem' leidde dus niet tot een blijvende partij vorming. Wel werd in deze periode de organisatorische basis gelegd voor het flamingantische liberalisme.

Rond de eeuwwisseling onderging de Vlaamse beweging opnieuw een belangrijke verandering. In de drie grote partijen ontstond nu geleidelijk aan een oppositiebeweging die na de eerste wereldoorlog tot taaivleugels uitgroeide. Aan de basis van deze ontwikkeling stonden de geleidelijke economische heropleving van Vlaanderen en het politieke democratiseringsproces. Door de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht (1893) stond de Franstalige bourgeoisie voortaan immers bloot aan de electorale druk van het Vlaamse volk dat geen Frans sprak en het daarop inspelende flamingantisme. De Vlaamse eisen werden nu radicaler en er gingen meer stemmen op voor een duidelijker keuze: ofwel veralgemening van de tweetaligheid in België, ofwel eentaligheid in de regio's. De Franstaligen wensten echter geen afbreuk te doen aan de taalhomogeniteit van het Waalse landsgedeelte. Hun aanspraken op een verfranst Brussel werden er bovendien door aangescherpt. Minder dan ooit waren de Franstaligen te Brussel bereid toegevingen te doen. De steeds verder voortschrijdende tweetaligheid van de Vlamingen te Brussel sterkte hen in die politiek zodat de verfransing opnieuw gestimuleerd werd. Buls' pogingen om het Nederlands op voet van gelijkheid met het Frans te plaatsen, stuitten op zeer heftig verzet. De eenduidige visie van de Franstaligen kreeg integendeel de overhand: het versmeltingsproces werd niet gehinderd, de dominante positie van het Frans werd versterkt en elke taaldwang die het verfransingsproces in de weg kon staan, diende vermeden te worden⁶⁹.

Voor de Vlaamse politici te Brussel was dit klimaat allesbehalve gunstig. Zelfs de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 bracht geen wezenlijke veranderingen teweeg. In principe had nu ook de Vlaamse arbeidersklasse gewicht in de schaal kunnen werpen. Toch gebeurde dit niet. De sociale samenstelling van de socialistische beweging was daar niet vreemd aan. De arbeiderselite die deze verenigingen schraagde, was overwegend van Franstalige origine en had een voorkeur voor een Franstalige woonomgeving. Deze arbeiderselite bleek tevens weinig gevoelig voor het klassekarakter van de linguïstische tegenstellingen te Brussel. In het verlengde van de opwaartse sociale mobiliteit die rond de eeuwwisseling gestimuleerd werd, ging ook de Vlaamse arbeidersaristocratie haar mobiliteitskansen via het Frans positief inschatten. Individuele voormannen van deze arbeidersorganisaties associeerden wel de armoede van het Vlaamse proletariaat met haar culturele achteruitstelling, maar de beweging als geheel maakte geen strijdpunt van Vlaams identiteitsbehoud. Ze ging daarentegen tweetaligheid verdedigen als emancipatiemiddel voor de Brusselse

68 Witte, 'Het debuut van het liberale flamingantisme', 311-343.

69 Van Velthoven, 'Historical Aspects', 36-38.

arbeidersklasse. Op deze wijze, en gesteund door het onderwijssysteem, werd de verfransing van duizenden Brusselse arbeiders ingezet of versneld. Door de massale aansluiting bij de socialistische partij gaf de democratisering van het stemrecht dan ook geen spectaculaire verschuivingen ten voordele van de flaminganten te zien⁷⁰.

Een subgroep trachtte het nieuwe Vlaamse stemmenpotentieel te kanaliseren in de richting van een neutrale Vlaamse volkspartij, maar ook deze poging mislukte⁷¹. De Brusselse flaminganten vielen dan ook definitief uiteen in liberale, katholieke en socialistische groeperingen die elk in hun eigen partij trachtten op te komen voor een tweetalig Brussel met gelijke taalrechten voor de Vlamingen.

Langs liberale zijde leidde deze strategie nog vóór de eerste wereldoorlog tot de oprichting van een drukkingsgroep, de Liberale Volksbond, die het Brusselse flamingantisme zonder meer domineerde. Dit Vlaamse liberalisme sloeg de weg naar democratisering in, er werden ook in de sociaal-politieke sector Vlaamse organisaties opgericht en men kon steunen op een eigen krant, *Het laatste Nieuws*, die een tamelijk ruime oplage had. Op electoraal vlak volgde echter ontgoocheling op ontgoocheling⁷². Dat lag niet alleen aan de verfransing die toen in een versneld tempo doorzette, maar ook aan de agressieve anti-Vlaamse sfeer die zich ondertussen van het Brusselse liberalisme had meester gemaakt. De Brussels-Waalse en Franstalige verenigingen bouwden namelijk een efficiënte oppositie uit tegen elke vorm van tweetaligheid en drukten dat stempel ook op het liberalisme⁷³. Minder dan vroeger konden de flaminganten er dus aan bod komen.

Nog minder succesrijk waren de katholieke flaminganten die van oudsher reeds een kleine minderheid waren geweest in het liberale Brussel. Ze hadden sinds het begin van de twintigste eeuw ook wel een Vlaamse drukkingsgroep opgericht binnen de partij, maar in de strijd tegen de conservatieve, Franstalige hegemonie werden de Vlaamse minimumeisen zeer snel een breekpunt en moesten ze het onderspit delven⁷⁴.

In de socialistische partij bestond een dergelijke drukkingsgroep niet. De officiële voertaal was er het Frans. De Vlamingen kregen wel plaatsen op de kandidatenlijsten en de Vlaamse mandatarissen werden ook vrij gelaten als er over Vlaamse eisen moest worden gestemd, maar van enige Vlaams-socialistische partijpolitieke macht was evenmin sprake⁷⁵.

De radicale flamingantische stroming ten slotte kende in Brussel evenmin een doorbraak. Als Vlaams-nationalisten streefden deze flaminganten naar de autonomie van Vlaanderen en naar de herovering van het hoofdstedelijke gebied door de

70 M. Deneckere, 'Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel, 1885-1914', *Taal en sociale integratie*, I (1978) 237-259.

71 L. Jansegers, 'Onmachtpositie van het Brusselse flamingantisme, 1884-1895', *Ibidem*, VI (1982) 107-140.

72 L. Sieben, 'De politieke betrokkenheid van de Brusselse Vlamingen na de Eerste Wereldoorlog', *Ibidem*, VIII (1986) 5-22.

73 R. van Alboom, 'Aspecten van de Waalse Beweging te Brussel, 1877-1914', *Ibidem*, VI (1982) 3-105.

74 L. Wils, *Flamenpolitiek en Aktivisme. Vlaanderen tegen België in de Eerste Wereldoorlog* (Leuven, 1974) *passim*.

75 Sieben, 'De politieke betrokkenheid', 22-46.

Vlamingen. De samenwerking van deze 'activisten' met de Duitse bezetters bracht deze politieke beweging echter helemaal in diskrediet, zodat ze zich pas in de jaren 1930 verder kon ontplooiën⁷⁶.

Het lijkt dus weliswaar geen twijfel dat de Vlaamse elite van Brussel zich heeft ingespannen om via politieke organisaties en drukkingsgroepen de taaletnische bewustzijnsgraad op te drijven en te vertalen in politieke eisen. De mobilisatiekracht van deze politieke verenigingen was over de gehele linie echter zeer zwak: in het door en door verfranste burgerlijke electoraat konden ze onmogelijk doordringen; in de middengroepen botste men op de assimilatiebereidheid van de meerderheid der Vlamingen die zo vlug mogelijk aanvaard wilden worden door de dominante Franstaligen; de band naar de arbeidersbeweging kon evenmin gelegd worden. De groep die de kleinburgerlijke flaminganten wel bereikte was numeriek dus veel te beperkt om het assimilatieproces langs politieke weg te kunnen stopzetten.

8 Conclusie

Zoals we in de inleiding stelden, zijn de fenomenen taalbehoud en taalverlies bij de negentiende-eeuwse Vlamingen te Brussel een onderdeel van een zeer ingewikkeld sociaal proces. Identiteitsbehoud en -versterking sloeg er voornamelijk op het streven om het Nederlands als cultuur- en omgangstaal te handhaven. Zij die zich daar bewust voor inzetten, huldigden een 'taal-is-gans-het-volk'-opvatting, waardoor er duidelijk verbindingen met andere etnische identificatiefactoren gevormd werden. Wegens de geringe culturele kloof tussen de Vlaamse immigranten en de Brusselse autochtonen speelde de herkomst echter een geringe rol en ook de godsdienst vormde geen wezenlijke onderscheidingsfactor. Het prijsgeven van de Vlaamse identiteit beperkte zich dus tot het domein van het taalgebruik en resulteerde in verschillende gradaties van taalassimilatie (tweetaligheid, diglossie⁷⁷, Franséentaligheid). De minderheidspositie van de Vlamingen te Brussel was aanvankelijk ook geen kwantitatieve aangelegenheid, maar betrof een sociale en politieke achterstelling op basis van taalgebruik. In de loop van de onderzochte periode mondde deze achterstelling echter ook uit in de numerieke inferioriteit van de Vlaamse éentaligen en in de meerderheidspositie van tweetaligen bij wie zich een taalassimilatieproces had voorgedaan.

Slechts een beperkte groep van kleinburgers, geïnteresseerd in literatuur, onderwijs en toneel, bleef trouw aan de taalidentiteit en trachtte het Nederlands als etnisch versterkend element te ontwikkelen via letterkundige verenigingen, toneelmaatschap-

⁷⁶ *Ibidem*, 46-62.

⁷⁷ Begrip ontleend aan J. A. Fishman (*The Sociology of Language* (Massachusetts, 1978) 91 -106), waarin via vier varianten de mogelijke combinaties van individuele en maatschappelijke tweetaligheid worden verbonden. Grof geschetst evolueerde de Brusselse taalsituatie van diglossie zonder tweetaligheid (twee taalvariëteiten door verschillende mensen gebruikt in een zelfde territorium) naar diglossie met twee talen (twee talen gebruikt door dezelfde mensen waarbij de hoge statustaal voor officiële niveaus en de lage statustaal voor informele contacten wordt gebruikt).

pijen, streekverenigingen en politieke activiteiten. Het effect van hun inspanningen om de groepsverbondenheid te intensiveren was echter gering. Tevergeefs poogden ze een middenklassebasis te verwerven terwijl ze ook geen duurzame verbinding met de arbeidersbeweging tot stand konden brengen. Aanvankelijk werd de Vlaamse arbeidersklasse weinig aangetast door identiteitsverlies. Zowel de woonomgeving, de partnerkeuze als de concentratie in bepaalde professionele sectoren versterkten veeleer de linguïstische identiteit. Vanaf de eeuwwisseling trad er in deze groep wel taalverlies op, wat ons bij de factoren van taaiassimilatie en verfransing brengt.

Dit proces vond zijn oorsprong in het feit dat het Frans sinds het begin van de negentiende eeuw de hoogste sociale status had verworven en de taal van de intellectuele, politieke en economische elite was geworden. De immigratie van Franstalige bourgeois versterkte deze situatie. Op de intellectuele en niet-manuele arbeidsmarkt werd de taalbeheersing van het Frans een noodzaak en verdween de Vlaamse taaletniciteit. De massale verfransing van de middenklasse sloot hierbij aan. De doelbewuste verfransingspolitiek die de lokale overheid voerde, versterkte uiteraard de afname van de Vlaamse taalidentiteit. Alle instellingen en verenigingen die door de burgerij en de overheid in het leven werden geroepen (administratie, onderwijs, kerk, etc), droegen systematisch bij tot de verfransing. Vooral in de periodes van versnelde scolarisatie werd de linguïstische etniciteit sterk aangetast. De opwaartse sociale mobiliteit en de sociale integratie van de middenklasse en de bovenste lagen van de arbeidersklasse in de burgerlijke samenleving verliep eveneens via de verfransing. De arbeidersbeweging maakte geen strijdpunt van het Vlaamse identiteitsbehoud, aangezien de arbeiderselite van origine Franstalig was. Het kleinburgerlijke en culturele karakter van de Vlaamse beweging verbreedde trouwens nog de kloof met de arbeidersklasse en ontnam het Brusselse flamingantisme elke massale basis en mobilisatiekracht. Die positie van onmacht werd nog vergroot door de geringe steun die het Brussels flamingantisme vanuit Vlaanderen kreeg. Het massale taalassimilatieproces kon het dus geenszins afremmen. In plaats van de Vlaamse taaletniciteit ontstond in de loop der jaren een nieuwe culturele identiteit, die een hybride mengsel was van 'Brusselse' waarden en symbolen, gebaseerd op lokale particularismen en vermengd met elementen uit de nationale centrumideologie. Inzake taalgebruik uitte deze zich in bepaalde vormen van tweetaligheid en diglossie.

BIJLAGE

Tabel 1 : Evolutie van het inwonersaantal van Brussel en de randgemeenten (1831-1920)

	1831	1856	1880	1900	1920
Anderlecht	3.510	7.465	22.812	47.929	67.038
St. Agatha-Berchem	2.177	636	1.102	1.845	3.851
Oudergem	-	-	2.434	4.685	9.108
Ganshoren	-	1.040	1.584	2.872	4.451
Brussel	99.522	152.828	162.498	183.686	154.801
Haren	599	775	1.117	1.900	3.347
Etterbeek	2.237	2.893	11.753	20.838	39.813
Jette	1.962	2.048	4.712	10.053	16.109
Evere	1.007	1.457	2.206	3.892	7.192
Vorst	993	1.456	4.182	9.509	31.152
St. Gillis	1.986	5.569	33.124	51.763	64.814
Elsene	4.483	18.371	36.324	58.615	81.245
Sint-Joost	3.077	17.149	28.052	32.140	31.843
Koekelberg	-	2.863	4.893	10.650	12.502
Laken	1.806	5.048	17.856	30.438	40.681
Molenbeek	4.092	15.994	41.737	58.445	71.225
Neder-Over-Heembeek	774	1.158	1.844	2.599	4.299
Schaarbeek	1.953	10.638	40.784	63.508	101.526
Ukkel	4.699	6.932	10.744	18.034	32.056
Watermaal-Bosvoorde	3.437	3.885	3.658	6.520	10.096
St. Lambrechts-Woluwe	1.000	1.249	1.660	3.468	11.300
St. Pieters-Woluwe	1.008	1.300	1.634	2.686	8.072

Tabel 2: Inkomensgroepen te Brussel

	1802		1846		1910	
	a. c.	%	a. c.	%	a. c.	%
landbouw	698	1,0	1.101	0,9	303	0,2
ambachten en nijverheid	25.377	37,5	57.669	46,5	65.795	37,1
vervoer	817	1,2	2.050	1,7	7.742	4,4
handel	6.808	10,1	13.452	10,9	43.486	24,5
vrije beroepen	1.484	2,2	3.082	2,5	7.728	4,4
ambtenaren en bedienden	3.668	5,4	10.075	8,1	10.370	5,8
dienstboden	5.590	8,3	8.452	6,8	19.523	11,0
eigenaars, renteniers en gepensioneerden	3.241	4,8	4.811	3,8	7.742	4,4
dagloners	10.395	15,4	14.570	11,8	2.652	1,5
zonder beroep	9.559	14,1	8.612	6,9	11.737	6,6
Totaal	67.637	100,0	123.874	100,0	177.078	100,0

Tabel 3: Resultaten van de talentellingen te Brussel (1846-1920)

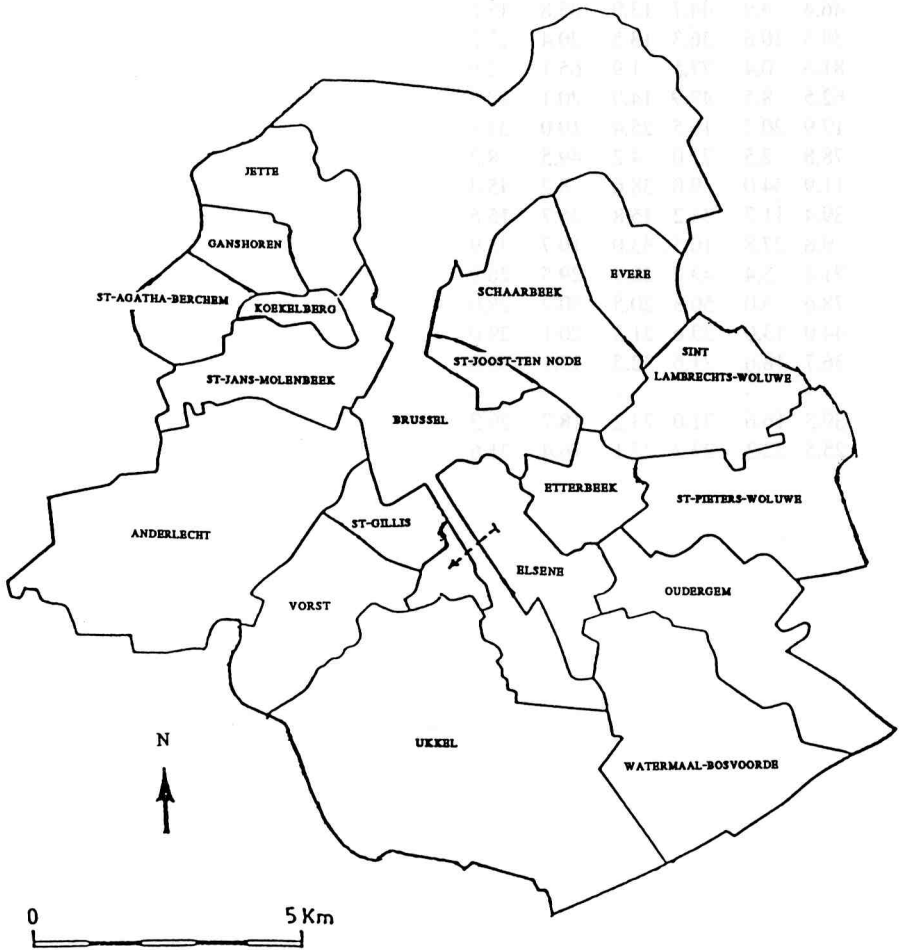
Jaar	Aantal inwoners	Eéntaligen		Meertaligen		Meestal	
		Ned. %	Frans %	Ned. %	en Frans %	Ned. %	Frans %
1846	123.874	60,3	38,4				
1866	157.905	39,1	20,0	38,3			
1880	162.498	36,4	25,0	30,0			
1890	176.138	22,9	20,1	51,3			
1900	183.686	19,8	23,0	47,8			
1910	177.078	16,4	26,7	48,2		28,3	23,8
1920	154.801	8,2	32,8	53,7		23,5	32,5

Tabel 4: Resultaten van de talentellingen in de Brusselse agglomeratie (1846-1920)

	1846		1866		1880		1890	
	N	F	N	F	N	F	N	F
Anderlecht	89.9	9.6	71.5	9.9	59.4	13.3	46.5	11.7
Brussel	60.3	38.4	39.1	20.0	36.4	25.1	23.0	20.0
Elsene	52.6	44.9	27.4	48.9	20.9	48.1	10.4	49.8
Etterbeek	96.1	2.9	76.5	11.2	29.8	22.3	27.3	25.9
Evere	99.5	0.1	90.2	0.5	76.1	1.5	78.8	2.4
Ganshoren	100.0	-	95.6	0.2	84.4	1.6	92.8	1.9
Haren	99.9	0.1	90.5	0.7	89.7	-	88.0	2.2
Jette	87.3	12.7	81.3	5.8	77.5	6.7	64.4	7.5
Koekelberg	97.0	1.5	83.8	1.6	70.4	1.0	74.4	4.8
Laken	77.9	21.2	58.6	9.2	51.1	11.0	37.8	10.4
Neder-over-Heembeek	99.0	1.0	95.7	2.2	87.7	0.3	85.6	0.2
Oudergem	-	-	87.5	3.0	76.9	2.8	69.7	5.3
Schaarbeek	70.5	27.4	37.4	20.0	35.2	23.3	19.6	19.0
Sint Agatha-Berchem	97.8	2.2	90.3	-	88.0	1.1	81.4	2.2
Sint Gillis	81.5	16.1	40.3	18.7	31.9	35.4	16.0	33.8
Sint Jans-Molenbeek	83.9	15.4	61.3	11.2	60.5	11.1	60.5	11.0
Sint Joost-ten-Node	48.8	49.3	31.4	28.9	26.1	27.5	13.5	24.8
Sint Lambrechts-Woluwe	1.2	0.4	94.6	0.8	84.4	0.7	81.1	1.7
Sint Pieters-Woluwe	98.8	1.1	97.1	1.3	91.0	0.4	94.4	1.8
Ukkel	94.8	4.5	87.7	4.7	75.7	5.6	55.7	6.9
Vorst	92.1	7.3	81.6	5.9	63.9	9.3	46.0	13.8
Watermaal-Bosvoorde	98.1	1.1	97.1	1.3	91.0	0.4	94.4	-
Watermaal-Bosvoorde	98.1	1.6	93.9	2.1	66.6	10.6	40.3	10.2
Brusselse agglomeratie	66.0	32.0	46.2	19.3	42.0	23.2	29.6	20.1

TAALVERLIES EN TAALBEHOUD

N	F	N	F	N	F
37.2	14.4	37.8	17.4	30.1	15.6
19.8	23.0	16.4	26.7	8.2	32.8
6.7	47.5	9.2	54.0	4.3	58.3
23.6	26.2	19.8	33.4	11.5	42.0
67.5	6.2	59.0	7.4	50.4	9.6
82.5	3.1	69.0	9.8	50.6	15.9
78.2	1.8	79.8	2.1	78.1	4.2
49.4	8.8	52.4	12.2	43.6	13.1
46.4	9.9	44.7	13.9	35.8	15.6
38.3	10.6	36.3	13.5	20.4	17.2
81.5	0.4	77.5	1.9	65.1	2.0
62.5	8.5	49.9	14.9	20.1	18.5
17.9	20.2	16.5	25.4	10.0	31.8
78.8	2.5	72.0	4.2	49.5	8.3
11.9	34.0	9.0	38.6	8.2	45.4
39.4	11.2	34.2	15.8	26.7	15.5
9.8	27.8	10.5	33.0	10.7	38.9
71.4	5.4	43.2	22.9	29.5	26.9
78.6	5.0	50.3	20.5	30.7	29.0
44.0	13.0	33.6	21.5	20.1	29.0
36.7	18.6	21.6	32.5	13.1	39.0
39.3	16.6	31.0	23.2	18.7	29.2
25.5	22.3	23.2	27.1	16.4	31.6

De agglomeratie Brussel.

Thorbecke en de pers *

G. J. HOOYKAAS

Thorbeckes bemoeienis met de pers is herhaaldelijk object van onderzoek geweest. Cantillon, Verkade, Beekelaar cum suis en Schouwenaar hebben er zich, min of meer uitvoerig, mee bezig gehouden¹. Al deze onderzoekers hebben het archief Thorbecke geraadpleegd. Die omvangrijke collectie biedt echter onderzoeksmogelijkheden waarvan tot nu toe onvoldoende gebruik is gemaakt. Het heeft dan ook zin Thorbeckes activiteiten in de pers nog eens te belichten om zo een pershistorische bijdrage aan de politieke biografie te leveren.

De Nederlandse pers uit de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw wordt gewoonlijk ingedeeld in twee groepen: de regerings- en de oppositiebladen². Het was echter niet vanzelfsprekend dat een krant een politieke overtuiging uitdroeg. Een andere typologie is daarom heel goed mogelijk: de berichtgevende, mededelende kranten en de redenerende bladen met opiniërende, politiserende (hoofd)artikelen. Met de financiering van de pers als criterium kan deze tweedeling worden verfijnd. Tot de eerste categorie behoren dan de persorganen die door de overheid werden gefinancierd en mitsdien geheel of grotendeels van de regering afhankelijk waren: de *Nederlandsche Staats-Courant*, het *Journal de la Haye*, *De Waakzame*, *De Avondbode*, het *Nederlandsch Nieuwsblad*. Daartegenover staat de financieel onafhankelijke pers die ook in haar opinie onafhankelijk kon zijn. Bekende voorbeelden van deze groep zijn *De Standaard* en de *Arnhemsche Courant*. Ook de radicale oppositiebladen en blaadjes waaraan Robijns zijn zaakrijke dissertatie heeft gewijd³, behoren er toe. In de derde plaats is er een merkwaardige tussencategorie: de pers die op een of andere wijze door de regering financieel werd gesteund. Die steun kon worden verleend door middel van

* Dit is de uitgewerkte tekst van een lezing op de jaarvergadering van de Commissie Bevordering Pershistorisch Onderzoek op 13 mei 1987 te Amsterdam gehouden. Ik dank drs. J. H. von Santen en drs. J. C. Schouwenaar voor hun commentaar.

1 E. Cantillon, 'Thorbecke en de grondwetsherziening van 1840', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, VIII, i (1940) 23-64 en 161-196. W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen, 1974). G. A. M. Beekelaar, e. a., *Maar wat is het toch voor eene Courant? De Arnhemsche? Opstellen over de Arnhemsche Courant 1830-1850* (Arnhem, 1981). Jaco Schouwenaar, 'De Arnhemsche Courant: onafhankelijk of gebonden? Een onderzoek naar de houding en verhouding van de Arnhemsche Courant ten opzichte van D. Donker Curtius en J. R. Thorbecke in de jaren 1839-1848' (niet uitgegeven scriptie Utrecht, 1984) en 'De gematigde oppositie van het Algemeen Handelsblad 1836-1840' (niet uitgegeven scriptie Amsterdam, 1984).

2 Maarten Schneider, *De Nederlandsche krant. Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad* (Amsterdam, 1943) 131, vgl. 130 voor de titel van het desbetreffende hoofdstuk. Maarten Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad* (4e dr.; Baarn, 1978) 124, vgl. 121.

3 M. J. F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden, 1967).